

Cumhuriyet Dönemi İlkokul Hayat Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hak ve Sorumluluklarının Gelişimi

Esra Örs¹

Ahmet Şimşek²

¹Doktora Öğrencisi
İstanbul Üniversitesi
Cerrahpaşa Lisansüstü Eğitim
Enstitüsü
Temel Eğitim Anabilim Dalı
ors.esra@gmail.com

²Prof. Dr.
İstanbul Üniversitesi
Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel
Eğitim Fakültesi
Temel Eğitim Anabilim Dalı
ahmetsimsek@iuc.edu.tr

Gönderim Tarihi/Received:
16.09.2020
Kabul Tarihi/Accepted:
05.02.2022
Alan Editörü/Field Editor:
N. Aydın

Öz

Bu araştırmanın amacı, cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar, ilkökul Hayat Bilgisi ders kitaplarındaki insan hak sorumluluklarının yer almasını incelemektir. Bunun için ilkökul 3. sınıf Hayat Bilgisi ders kitapları odaklanılmıştır. Amaçlı örnekleme tekniği ile her on yıldan bir ya da iki kitap seçilmiştir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen veriler içerik analizi ve betimsel analize tabi tutulmuştur. Araştırmadan elde edilen verilere göre, 1930-1950 yılları arası ders kitaplarında millileşme vurgusu ön plandadır. 1960'lı yıllarda insan hak ve sorumluluklarının oldukça sınırlı sunulduğu görülmüştür. 1970'li yıllardan sonra insan hak ve sorumlulukları bağlamında bir ilerleme olmuştur. Ancak daha çok itaatkâr vatandaş modeli benimsenmiştir. Bu durum ders kitaplarında 1980'lere kadar sürmüştür. 1982 Anayasasının etkisiyle ders kitaplarında insan hakları, önceki yıllara göre önemli bir gelişme göstermiştir. Ancak asıl iyileşme 2000'li yıllarda meydana gelmiştir. Bu gelişme, özellikle hak ve sorumlulukların çeşitliliği bakımından yaşanmıştır. Bunlardan öne çıkan iki kavram "özel hayatın gizliliği" ve "adil yargılanma"dır. Sonuç olarak Türkiye'de, eğitim aracılığıyla dönemin düşünce yapısına uygun vatandaş yetiştirmek amaç edinilmiştir. Vatandaşlık eğitimini de konu edinen Hayat Bilgisi ders kitaplarının, dönemlerin zihniyeti ve güncel sorunlarından etkilendiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Hayat Bilgisi, Cumhuriyet Dönemi, Ders Kitapları, Hak ve Sorumluluklar, İnsan Hakları.

The Development of Human Rights and Responsibilities in The Republic Period Primary School Life Science Textbooks

Abstract

The aim of this research is to examine the inclusion of human rights responsibilities in primary school Life Studies textbooks from the foundation of the republic to the present. For this, primary school 3rd grade Life Studies textbooks are focused. One or two books were

selected from each decade using the purposive sampling technique. Document analysis, one of the qualitative research methods, was used in the research. The data obtained from the research were subjected to content analysis and descriptive analysis. According to the data obtained from the research, the emphasis on nationalization is in the foreground in the textbooks between the years 1930-1950. In the 1960s, it was seen that human rights and responsibilities were presented very limitedly. After the 1970s, progress has been made in the context of human rights and responsibilities. However, more obedient citizen model has been adopted. This situation continued in the textbooks until the 1980s. With the influence of the 1982 Constitution, human rights in textbooks showed a significant improvement compared to previous years. However, the real improvement occurred in the 2000s. This development has been experienced especially in terms of the diversity of rights and responsibilities. Two prominent concepts are "privacy of private life" and "fair trial". As a result, it is aimed to raise citizens who are suitable for the mentality of the period through education in Turkey. It can be said that the Life Studies textbooks, which also deal with citizenship education, are affected by the mentality and current problems of the periods.

Keywords: Life Science, Republic Period, Textbooks, Rights and Responsibilities, Human Rights.

GİRİŞ

Küreselleşmenin etkileri toplumun birçok alanında yaşanan değişimler yoluyla kendini göstermektedir. Bununla birlikte toplumun ihtiyaçları ve siyasal iktidarların tasarrufları doğrultusunda, vatandaşlık anlayışında yeni kimlikler ve toplumsal roller oluşmaktadır. Bu roller beraberinde anayasal olan ya da anayasal olmayan yeni vatandaşlık hak ve sorumluluklarını meydana getirmektedir. Örneğin; yakın geçmişte internetin kullanımından kaynaklı ortaya çıkan çeşitli hak ve sorumluluklar, bu değişimle doğan ihtiyaçlardan sayılabilir.

İnsanoğlunun tarih boyunca maruz kaldığı zulüm ve adaletsizliklere karşı duruş, hem insan hakları kavramını ortaya çıkarmış, hem de bu kavramın yasa ve yönetmeliklere konularak korunmasında etkili olmuştur. Bugün bunlara dayanak oluşturan hukuk kuralları, hak ve sınırlılıklarının temelini oluşturmaktadır. Bu süreçte devletler, evrensel hukuk kuralları çerçevesinde hak ve sınırlılıklarının tanımlamalarını yapmış olsalar da hak ve özgürlüklerden yararlanılması bakımından rejim hedeflerine ulaşmak devletin nihai sorumluluğu gibi görülmüştür (Tüzün, 2009, s. 31). Bu bağlamda devletler, toplumun kimliğini kendi tasarladığı/özümlediği kimliğe dönüştürmek için eğitim sistemlerini biçimlendirmişlerdir.

Tarihsel süreçte bireyin kimliği ve toplumdaki rolü, yaşanan siyasal ve sosyal gelişmelere göre şekillenmektedir (Uçman, 2018, s. 1). II. Meşrutiyet döneminde “tebaa”dan vatandaşa geçiş süreci, Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ortalarında başlayan anayasal gelişmeler ve kanunlaştırma hareketleriyle anlam kazanır. II. Meşrutiyet’le yapılan, çeşitli düzenlemelerle yeni bir siyasal model olan “vatandaş” a ait hukuki ve siyasi kuralların çerçevesinin devlet tarafından çizilmesidir. Burada vatandaşın inşasında eğitime ve özellikle ilkokula tanınan rol, II. Meşrutiyet’in getirdiği yeni değerlerin bir yansımasıdır.

Tanzimat’la bağımsız anılmaya ve tanımlanmaya başlayan çocuk, II. Meşrutiyet’le kamusal bir modele dönüşmüştür. Yani okul vasıtasıyla “geleceğin vatandaşı” olan çocuklar, ilkokuldan itibaren yetiştirilmeye başlanır (Üstel, 2008, s. 25-32). Artık, toplumu değiştirmede eğitimin rolü kavranmıştır. Bu bağlamda okullar, ideal modelde vatandaş yetiştirmenin başlıca aracı olarak değerlendirilmiştir. Bunun nedeni, okullarda verilen vatandaşlık eğitiminin içeriğinin, içinde bulunulan toplumun vatandaşlık anlayışıyla doğrudan ilgili olmasıdır (Çelik, 2019, s. 1). Althusser de (2002, s. 33-35) devletlerin ideolojik aygıtlarından olan öğretimsel araçların, okullar ve bunu çevreleyen okul sistemleri olduğunu ifade etmiştir. Vurgulanan nokta ise öğretimsel araçların kullanımında devletin baskıcı bir tutumdan uzak, ideolojik hareket etmesinin gereğidir. Okullar bu noktada “sosyalleştirme” yanında vatanseverliği öğretme görevi üstlenmiştir. Amaç, çocuklara ilkokuldan yükseköğretime kadar dönemin egemen ideolojisinin benimsetilmesidir (Yıldırım, 2017, s. 41-42). Zira devletler, anaokulundan başlayarak toplumun tüm tabakalarında bulunan her yaştaki çocuğu egemen ideolojiye göre çeşitli yollarla eğitmektedir (Althusser, 2002, s. 43-44). Bu ancak, ortak aidiyet duygusunun üretildiği ve okullar aracılığıyla ülke çapında yayıldığı bir milli eğitim sistemiyle yapılabilirdi (Çaymaz, 2019, s. 15).

Osmanlı kültür ve siyaset mirası üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti’nin de modern ve milli bir toplum yaratmak adına eğitim sistemini “makbul vatandaş” yetiştirerek vatanseverliği aşlamak üzerine kurduğu söylenebilir. Bu durum, vatandaşlık (yurttaşlık) eğitimini doğurmuştur. Okullarda vatandaşlık ve bunu hedef alan dersler aracılığıyla bunun gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede ilköğretim çağındaki çocuklara “makbul” ve “vatansever” vatandaş tipolojisini bir anlamda “aşılama” aracı, ders kitapları olarak görülmüştür (Üstel, 2008, s. 20).

Uluslararası eğitim anlayışında insan haklarına yönelik tarih ve yurttaşlık gibi ders kitaplarının analizinin, hak ve sorumluluk kavramlarını somutlaştırmada özellikle önem taşıdığı söylenebilir

(Pingel, 2004, s. 2). Kepenekçi (2003, s. 282) insan hak ve sorumlulukları konusunda uluslararası duyarlılığın 1970'lerden itibaren oluşmaya başladığını ve bu duyarlılığın Birleşmiş Milletlerin girişimleriyle yankı bulduğunu ifade etmiştir.

Genel olarak söylemek gerekirse ders kitapları, evrendeki bilginin seçiminde ve öğretimsel olarak organizasyonunda sınırları gösteren materyallerdir. Ancak ders kitapları vizyonel olarak ve aktarılmasında sakınca görülmeyen bilgi açısından siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilere odaklanmanın yanı sıra yön verilen araçlardır (Apple, 2000, s. 46). Gümüşoğlu (2013, s. 38), öğretim programları ve ders kitapları aracılığıyla verilen bu eğitimle ülke geleceğinin oluşturulduğunu belirtmiştir.

Birçok ülkede ders kitaplarındaki içeriğe siyaset egemen olmaktadır (Apple, 2000, s. 110). Bu açıdan bakılınca ders kitaplarının bir ülkedeki siyasal mücadelenin merkezinde olduğu söylenebilir (Çayır, 2014, s. 2). Diğer bir anlatımla, dönemin çeşitli siyasal yansımaları ders kitaplarındaki kavramlar üzerinden görebilmek mümkündür. Bu bağlamda hak ve sorumluluk kavramlarının anlamlarının da yönetime, çağa, topluma, zamana, gelenek ve görenekler gibi çeşitli olgu ve durumlara göre zamanla değiştiği söylenebilir (Çüçen, 2013, s. 44). "Sosyalleşme" merkezi olan okulların, toplumdaki egemen sınıfların ideolojisini benimsetme görevini üstlendiğini söylenmiştir. Bu durum bazı araştırmacılarca normal bir gelişme olarak görülür (Pamuk 2009, s. 20-21). Bütün bu gelişmelere rağmen, ders kitaplarının hazırlanmasının belirli sıkı bir sisteme bağlanması, Türkiye'de Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmıştır.

Türkiye'deki ders kitaplarının hazırlanması ve kabulü aşamaları, 1926 yılından itibaren Milli Talim ve Terbiye Dairesi tarafından yürütülmüştür (Çapa, 2017, s. 67). Böylelikle İkinci Meşrutiyet yıllarından sonra, bakanlığın seçtiği eserlerin basılmasını serbest bırakması, basılan kitaplardan birini tercih etmeyi ise öğretmene bırakmasına son verilmiştir. Türkiye'deki ders kitaplarının denetim hakkı her zaman devletin elinde olmuştur (Başgöz, 2005, s. 124-125; Ceyhan & Yiğit, 2004, s. 33). Günümüzde ise bu "Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği" ile belirlenmiş durumdadır (Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği, 2012).

1926 tarihli İlköğretim Müfredat Programı ile ilkokulların ilk üç yılında okutulan Tarih, Coğrafya, Tabiat, Eşya ve Yurt Bilgisi dersleri Hayat Bilgisi adı altında birleştirilmiştir (Üstel, 2008, s. 130-131). 1926 yılından bu yana var olan Hayat Bilgisi dersinde hak ve sorumluluklarımız bağlamında ne öğretilebileceği, hangi hak ve sorumluluklara yer verildiği merak konusu olmuştur.

Literatüre bakıldığında hak ve sorumluluklarımız ya da cinsiyetçilik temalı ders kitabı incelemeleri mevcutken, ilkokul 3. Sınıf Hayat Bilgisi ders kitaplarının geçmişten günümüze bir bütün olarak hak ve sorumluluklarımız bağlamında tarihsel gelişimini konu alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın yapılma gerekçesi hak ve sorumluluklardaki değişim ve gelişimin Türk eğitim sisteminde ilkokulların programına nasıl yansdığına dair genel bir bakış açısı sunma ihtiyacıdır.

Geçmiş betimleyebilmek için o günün şartlarına dönük analizler gerekli kılınmıştır. O günün şartlarına uygun hazırlanan ders kitapları da iyi birer betimleyici ve yol gösterici konumundadırlar. Bu sebeple cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar var olan Hayat Bilgisi ders kitaplarının hak ve sorumluluklar dahilinde incelenmesi, hangi ideolojilerin benimsenerek eğitimin şekillendiğini ve benimsenmek istenen yurttaş modelini görebilmemiz açısından önemli bir unsurdur.

Hayat Bilgisi ders kitapları incelenirken aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Ders kitaplarında yer alan hak ve sorumluluk kavramlarının yıllara göre sayfa (niceliksel) yoğunluğu ne düzeydedir?

2. Ders kitaplarında hak ve sorumluluk kavramlarına dair hangi alt kavramlar kullanılmıştır?

3. Ders kitaplarında yer alan hak ve sorumluluk kavramları yıllara göre ne gibi farklılıklar göstermiştir?

3.1. 1930-1939 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.2. 1940-1949 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.3. 1950-1959 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.4. 1960-1969 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.5. 1970-1979 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.6. 1980-1989 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.7. 1990-1999 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.8. 2000-2009 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

3.9. 2010-2019 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar nelerdir? Nasıl yer almıştır?

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi araştırma hakkında bilgi içeren yazılı verilerin analizini kapsar (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 217). Bu çalışmanın söz konusu dokümanları olan ders kitapları detaylı bir inceleme gerektirdiğinden tek başına veri seti olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla analize konu olan veri setinin fazlalığı nedeniyle çalışmanın örneklemini oluşturmak üzere her on yılda önemli tarihsel süreçleri temsil edecek şekilde bir ya da iki kitap amaçlı olarak seçilmiştir. Örnekleme seçilen kitaplardan insan hak, sorumluluk ve ödevleri konusuyla çalışmanın çerçevesi çizilmiştir (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 227).

Araştırmada 3. sınıf Hayat Bilgisi ders kitaplarında hak ve sorumlulukların yeri konu edinildiğinden dolayı örnekleme seçilen kitaplar Millî Eğitim Bakanlığı'nca onaylanan kitaplardan oluşmuştur. Hayat Bilgisi dersi sarmal yapıda olması sebebiyle alt sınıfların konularının gelişmiş halidir ve bu sebeple çalışmada sadece 3. Sınıf Hayat bilgisi ders kitapları konu edilmiştir. Bu durumda örneklem için belirlenen ölçüt kitapların Bakanlıkça onaylanmış olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmada amaçsal örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılmıştır (Büyüköztürk vd. 2013, s. 90-92). Eski yıllara ait ders kitaplarına çeşitli kütüphaneler aracılığıyla erişilmiştir.

İncelenen kitaplar Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1. Örnekleme Alınarak İncelenen Ders Kitapları ve Yıl Aralıkları

Yıl Aralıkları	Hayat Bilgisi 3. Sınıf Ders Kitapları
1930-1939	İbrahim Hilmi, Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat,1930.
1940-1949	R. Gökalp Arkın, İlkokul Üçüncü Sınıf Kitabı, Sonbahar-Kış-İlkbahar, 1948.
1950-1959	Fahriye Kınalı, Hayat Bilgisi Üniteleri ile İlgili Okuma Parçaları, 3. Sınıf, 1951. Şükriye İrge, Hayat Bilgisi Okuma Parçaları Sınıf: 3, 1956.
1960-1969	R. Gökalp Arkın, Hayat Bilgisi-Türkçe Sınıf: 3, 1961. Halil Ötüken, İlkokullar için Hayat Bilgisi 3, 1969.
1970-1979	Fethi Ul, Burhan Öztürk, Yeni Hayat Bilgisi 3, 1971, Ziya Sırmatel, Aliyar Karaca, İlkokullar İçin Hayat Bilgisi Ünitelere Kaynak Kitap, 1973.
1980-1989	Baki Kurtuluş, Hayat Bilgisi Üniteleri Kaynak Kitabı 3, 1982, Mehmet Öksüz, Hayat Bilgisi Üniteleri Kaynak Kitabı Sınıf 3, 1989.
1990-1999	Hayat Bilgisi İlkokul 3, 1991.

	Erol Ünal Karabıyık, Nermin Binzet, Bakiye Taşkiran, İlköğretim Hayat Bilgisi 3, 1999.
2000-2009	Hüseyin Turgut Öztürk, İlköğretim Hayat Bilgisi 3 Ders Kitabı, 2003. Mesut Toker, Yeliz Doğançay Çelik, İlköğretim 3. Sınıf Hayat Bilgisi Ders Kitabı, 2006.
2010-2019	Emine Özel Eren, Nur Cennet Doğan, İlköğretim Hayat Bilgisi 3 Ders ve Çalışma Kitabı 1.-2. Kitap, 2012. Erol Ünal Karabıyık, İlkokul Hayat Bilgisi 3 Ders Kitabı, 2019.

Verilerin Analizi

Bu araştırmadan elde edilen veriler, içerik analizi ve betimsel analiz kullanılarak çözümlenmiştir. "İçerik analizi, hacimli olan nitel materyali alarak temel tutarlılıkları ve anlamları belirlemeye yönelik herhangi bir nitel veri indirgeme ve anlamlandırma çabası girişimidir" (Patton, 2014, s. 453). Bu bağlamda araştırma sorularına yönelik olarak insan hak ve sorumluluklarının hangi çerçevede ele alındığı, hangi yıllarda hangi hak ve sorumluluk kavramlarına yer verildiği içerik analizi yapılarak sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Betimsel analizden elde edilen veriler ise belirlenen temalara göre özetlenmiş ve metinler analiz edilip görseller yorumlanmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 256). Bu yolla birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuçlar Lawshe tekniği ile 5 uzmana danışılmış ve kapsam geçerliği sağlanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Araştırmanın bulgularına genel çerçeveden bakmak zor ve karmaşık olacağından bulgular araştırma sorularına aranan cevaplar üzerinden verilmiştir:

Ders kitaplarında yer alan hak ve sorumluluk kavramlarının yıllara göre sayfa yoğunluğu

Burada aranan cevap, insan hak ve sorumluluklarının yer aldığı kavramların yıllara göre kitaplardaki yoğunluğunu bulmaktır. Ders kitabında hak ve sorumluluklara niceliksel olarak ne kadar yer verildiği de konuya ilişkin dönemin bakışını yansıtmaya bağlamında önemli sayılabilir. Bunun için kavramların geçtiği sayfa sayısı kitaptaki toplam sayfa sayısına bölünmüştür. Kitapların içindekiler, kaynakça ve sözlük kısımları sayfa sayısına eklenmemiştir. Sonuçların daha anlaşılır olabilmesi için bulunan değerler önce yuvarlanıp ardından bin ile çarpılarak tabloya eklenmiştir.

$$\text{Kavramların kitaptaki yoğunluğu} = \frac{\text{kavramların geçtiği sayfa sayısı}}{\text{kitaptaki toplam sayfa sayısı}} \times 1000$$

Tablo 2. İnsan Hak ve Sorumlulukları Kavramlarının Yıllara Göre Kitaptaki Yoğunluk Değerleri

Yıl Aralıkları	1930-1939	1940-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2009	2010-2019
Kavramların Kitaptaki Yoğunluk Değerleri	8	18	17	7	30	57	69	80	87

Tablo 2'ye göre insan hak ve sorumluluk kavramları yıllara göre en düşük 1960-1969 aralığında görülmüştür. 1970-1979 aralığında artış göstermeye başlamış ve diğer yıllarda da artan bir ivme göstererek en yoğun 2010-2019 aralığında kitaplarda kendini göstermiştir.

Ders Kitaplarında Hak ve Sorumluluklar Bağlamında Kullanılan Kavramlar

Ders kitapları incelendiğinde hak ve sorumlulukların anayasal hak ve sorumluluklar ile anayasal olmayan hak ve sorumluluklar çatısı altında toplandığı görülmüştür. Elde edilen verilere göre gözlemlenen kavramlar Tablo 3'te verilmiştir.

Yüzde hesabı ise $\frac{\text{Sıklık (f)}}{\text{Toplam frekans (tf)}} \times 100$ formülü kullanılarak hesaplanmıştır

Tablo 3. İlkokul 3. Sınıf Hayat Bilgisi Ders Kitaplarında Geçen Hak ve Sorumluluklara Dair Kavramlar

Ana Tema	Alt Başlıklar	Yıl Aralıkları Kavramlar	1930-1939	1940-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2009	2010-2019	Toplam Kavram	Yüzde (%)		
Anayasal Hak ve Sorumluluklar	Kişi Temel Hak ve Hürriyetleri	Yaşama hakkı			√			√		√	√	4	3,08		
		Beslenme hakkı								√		1	0,76		
		Barınma hakkı								√		1	0,76		
		Sağlık hakkı							√	√	√	3	2,30		
		Eğitim-öğrenim hakkı					√		√	√	√	4	3,08		
		Çalışma hakkı							√	√	√	3	2,30		
		*Seçme ve seçilme hakkı (oy kullanma hakkı)			√		√		√	√	√	6	4,61		
		Kanun önünde eşitlik			√		√		√			3	2,30		
		*Din ve vicdan hürriyeti							√	√	√	3	2,30		
		Yerleşme ve seyahat özgürlüğü							√	√	√	4	3,08		
		*Düşünceyi açıklama ve yayma, kanaat özgürlüğü							√	√	√	3	2,30		
		*Basın ve haberleşme özgürlüğü							√	√	√	4	3,08		
		Kişi ve konut dokunulmazlığı							√	√	√	3	2,30		
		Mülkiyet hakkı (konut hakkı)							√	√		√	3	2,30	
		*Özel hayatın gizliliği										√	1	0,76	
		Ticaret yapma ve para kazanma hakkı								√			1	0,76	
	Evlenme ve çocuk sahibi olma hakkı								√			1	0,76		
	*Bilim ve sanat özgürlüğü								√		√	2	1,53		
	Sosyal güvenlik hakkı									√		1	0,76		
	*Adil yargılanma hakkı										√	1	0,76		
	Devlete Karşı Görev ve Sorumluluklar	Vatandaşlık Görevleri	*Askerlik yapma					√	√	√	√	√	5	3,84	
			*Seçme ve seçilme hakkı (Oy kullanma)					√	√	√	√	√	5	3,84	
			Kanun ve yasalara uyma							√		√	3	2,30	
			Vergi vermek					√	√		√	√	4	3,08	
			İlköğrenim görme								√		1	0,76	
			Cumhuriyeti koruma, güçlendirme, yaşatma		√								√	2	1,53
			Bayrak, İstiklal Marşı, Cumhurbaşkanına saygı						√	√	√	√		4	3,08
			Çalışmak					√						1	0,76
Çocuk		Yaşama hakkı								√	√	2	1,53		
		Beslenme hakkı							√	√	√	3	2,30		

Tablo 3. İlkokul 3. Sınıf Hayat Bilgisi Ders Kitaplarında Geçen Hak ve Sorumluluklara Dair Kavramlar

Ana Tema	Alt Başlıklar	Yıl Aralıkları Kavramlar	1930-1939	1940-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2009	2010-2019	Toplam Kavram	Yüzde (%)	
Anayasal Olmayan Hak ve Sorumluluklar	*Tüketici Hak ve Sorumlulukları	Barınma hakkı								√		1	0,76	
		Sağlık hakkı									√	√	2	1,53
		*İsim hakkı					√			√			2	1,53
		Eğitim hakkı					√			√	√		3	2,30
		Korunma hakkı					√				√		2	1,53
		Düşünce ve duyguları ifade hakkı										√	1	0,76
		Engelli çocukların eğitim, bakım yerleştirilmesi						√				√	2	1,53
	*Toplumsal Hak ve Sorumluluklar	Malın değiştirilmesi								√	√	√	3	2,30
		Malın iadesi ve geri verilmesi								√	√	√	3	2,30
		Resmi ve gönüllü kuruluşlara başvurma								√	√	√	3	2,30
	*Toplumsal Hak ve Sorumluluklar (Gelenekler ve Örfler)	Okula karşı sorumluluklar							√	√	√		3	2,30
		*Gruba karşı sorumluluklar								√	√		2	1,53
		Topluma ve toplumsal kurallara karşı sorumluluklar	√				√	√	√			√	5	3,84
		İnsanlığın ortak mirasına karşı sorumluluklar							√	√	√		3	2,30
		*Ailede görev ve sorumluluklar	√	√		√		√	√	√	√	√	7	5,38
*Ailevi Sorumluluklar		Evde sorumluluklar										√	1	0,76
	Kişinin kendine karşı sorumlulukları							√	√		√	3	2,30	
	Ailede söz hakkı										√	1	0,76	
	* Sosyal sorumluluk										√	1	0,76	
Hak ve Sorumluluklar Kavramları Yıllara Göre Toplam Sıklığı (f)			3	1	3	1	13	18	29	32	30	130	100	

Tablo 3 incelendiğinde, anayasal hak ve sorumluluklar kendi içerisinde kişinin temel hak ve özgürlükleri, devlete karşı sorumluluklar, çocuk hakları ile tüketici hak ve sorumlulukları olarak dört alt başlık altında toplanmıştır. Kişinin temel hak ve özgürlükleri arasında ise şunlar sayılmıştır: özgürce ve güvenli yaşama hakkı, beslenme hakkı, barınma hakkı, eğitim alma hakkı, öğrenim görme hakkı, sağlık hakkı, çalışma hakkı, seçme ve seçilme hakkı, kanun önünde eşitlik (kadın erkek eşitliği), din ve vicdan hürriyeti, yerleşme ve seyahat hürriyeti, düşünceyi açıklama özgürlüğü, basın ve haberleşme hürriyeti, kişi ve konut dokunulmazlığı, mülkiyet edinme hakkı, özel yaşamın gizliliği ve korunması, ticaret yapma ve para kazanma,

* Not: Tablo 3'te (*) simgesi ile işaretlenen noktalar açıklamalarla vurgulanmıştır.

9 _____ Cumhuriyet Dönemi İlkokul Hayat Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hak ve Sorumluluklarının Gelişimi bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme özgürlüğü, medeni haklardan olan evlenme ve çocuk sahibi olma hakkı, sosyal güvenlik hakkı ve adil yargılanma hakkı.

Ders kitaplarında, devlete karşı sorumluluklar vatandaşlık görevleri olarak adlandırıldığı görülmüştür. Bunlar arasında seçme ve seçilme hakkı, askerlik yapmak, kanunlara uymak, vergi vermek, ilköğrenim görmek, cumhuriyeti korumak ve güçlendirmek, bayrağa ve İstiklal Marşı'na ve cumhurbaşkanına saygı ile devlete hizmet için çalışmak kavramları bulunmaktadır.

Çocuk hakları içerisinde yaşama hakkı, beslenme hakkı, barınma hakkı, isim hakkı, eğitim alma hakkı, korunma hakkı, düşünce ve duyguları ifade hakkı, sağlık hizmeti hakkı, engellilerin eğitim hakkı, bakım ve yetiştirilme hakkına yer verilmiştir.

Anayasal haklar çatısı altında toplanan son alt başlık hak arama hürriyeti bağlamında tüketici hakları ise iade ve geri verme, malı değiştirme, bir problem durumunda resmi ve gönüllü kuruluşlara başvurma kavramları karşımıza çıkmaktadır.

Anayasal olmayan hak ve sorumluluklar ise toplumsal hak ve sorumluluklar ile ailevi sorumluluklar başlıkları altında birleştirilmiştir. Toplumsal hak ve sorumluluklar okula, bir gruba, topluma ve insanlığın ortak mirasına karşı sorumluluklar alt başlıklarında ele alınmıştır. Ailevi görev ve sorumluluklar ise ailede görev ve sorumluluklar, evde sorumluluklar, kişinin kendine karşı sorumlulukları ve sosyal sorumluluk ve ailede söz hakkı kavramları olarak sınıflandırılmıştır.

Tablo 3'te yıllara göre en sık kullanılan kavramlara bakıldığında anayasal haklardan olan kişi temel hak ve hürriyetlerinden ders kitaplarında en sık geçen kavramın seçme ve seçilme hakkı (6- %4,54) olduğu görülmüştür. Demokrasinin ve devletin yönetim şeklinin temel prensibinin seçim olduğunu dikkate alındığında, seçme ve seçilme hakkına tanınan yoğunluk kaçınılmaz olmuştur. Bunu yanı sıra seçme ve seçilme hakkının, devlete karşı görev ve sorumluluklar başlığı altında vatandaşlık görevi olarak da (5-%3,78) ayrıca farklı kategoride de yer aldığı gözden kaçmamıştır. Anayasal sorumluluklardan dikkat çeken kavram ise askerlik yapmadır (6- %4,54). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze geçirdiği süreç düşünülecek olursa yaşanan darbelerin de etkisiyle devletin askere olan gereksiniminin makul gerekçesinin yansımalarıdır. Anayasal olmayan hak ve sorumluluklar arasında en sık vurgulanan kavram ise ailede görev ve sorumluluklar (7 - %5,30) olduğu anlaşılmıştır. Türk örf ve adetlerinin de getirdiği geleneksel aile anlayışı sebebiyle herkesin aile içerisindeki görevinin ve yerinin çizilen sınırları ders kitaplarında yerini almıştır.

Ders kitaplarında yer alan hak ve sorumluluk kavramlarının çeşitliliği yönünden yıllara göre değişimi

Tablo 3'e bakıldığında yıllar bazında hak ve sorumluluk kavramlarının en az 1 sıklık ile 1960-1969 aralığında ve en fazla 32 sıklık ile 2000-2009 yılları aralığında yer aldığı görülmektedir. Kişisel hak ve sorumluluklar bakımından ise 1930'dan 1969'a kadar dikkate değer derecede hak ve sorumluluk kavramından söz edilmemektedir. Ayrıca bu süreye kadar çocuk hakları ve tüketici hakları konusunda bir ibareye rastlanmamıştır. 1969 ve öncesinde ders kitaplarında hak ve sorumluluk konularına nadiren rastlanmaktadır. Var olan kavramlar ise oldukça kısıtlıdır. 1970 ve 1989 aralığına bakıldığında hak ve sorumlulukların kavram çeşitliliğinde artış gözlemlenmektedir. Ancak bunun da günümüz şartlarına göre yeterli olmadığı göze çarpmaktadır. 1990 yılından 2019-2020 eğitim öğretim döneminde kadar basılan kitaplarda ise hak ve sorumluluk kavramlarının, önceki yıllara nazaran oldukça gelişme gösterdiği görülmüştür. Ayrıca kişi hak ve hürriyetleri açısından geniş bir kavram çeşitliliğine yer verilmiştir.

1930-1939 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

1930-1939 yılları arasında incelenen kitapta anayasal hak ve sorumluluklara ait doğrudan bir ibareye rastlanmamıştır. Ancak anayasal olmayan, örfi kurallara bağlı olan hak ve sorumluluklardan söz edilebilir. Bu dönemde incelenen İbrahim Hilmi'nin yazdığı kitapta "Mektepli Çocuk" adlı şiirinin şu dördlüğü bize durumu özetlemektedir.

*"Çalışmazsam bu derece,
Ödeyemem haklarımı.
İnsanlığım yükseldikçe,
Kazanırım ben yarımı (Hilmi, 1930, s. 5)."*

Yukarıda verilen dördlüğe bakıldığında anayasal haktan söz edilmediği, ancak anayasal olmayan manevi bir haktan söz edildiği anlaşılmaktadır. Başka bir örnekte ise "*Sade kendini düşünme! Başka arkadaşlarının da bunda hakkı var* (Hilmi, 1930, s. 89)." ifadesiyle başka insanların hakkı söz konusu olmuştur. Bu durum o dönemin şartları ve bireylere genel olarak verilmeye çalışılan değerler çerçevesinde bakıldığı zaman anlamlı olduğu görülmüştür. Sorumluluk bağlamında ise aşağıdaki örneğe rastlanmıştır:

*"Muallim Hanım çocuklara dedi ki:
Çocuklarım bu balıklar mektebin malıdır. Biz bunları besliyeceğiz. Bunlara daima taze su vereceğiz. Eğer böyle bakacak olursak çok zaman yaşarlar bizi de eğlendirirler (Hilmi, 1930, s. 73)."*

Bu dördlükte günümüz şartlarında söz konusu olan bir hayvana bakma sorumluluğundan bahsedildiği görülmektedir. Ancak sorumluluk kavramının doğrudan bahse konu olmadığı örtük olarak yer aldığı söylenebilir. Bu örnekler dışında kitaplarda başka ifadeye rastlanmamıştır.

1940-1949 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

1940-49 yılları arasında incelenen kitaplardan R. Gökalp Arkın'ın kitabı Sonbahar-Kış-İlkbahar olarak üç bölüm halinde ayrılmıştır. Haklarımız bağlamında ifadelere rastlanmazken sorumluluklarımızdan aileyne karşı sorumluluklara değinilmiştir.

1950-1959 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

1950-59 yılları arasında ilk defa insan haklarından söz edildiği görülmektedir. Şüphesiz bunda etkili olan amilin, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 1948'de ilan edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin de buna imza atmasıdır.

*"Günaydın çocuklar, günaydın size,
Başlayın sevinçle vazifenize,
Vazife şereftir, vazife haktır.
İnsanca yaşamak hür yaşamaktır" (İrge, 1956, s. 3).*

Yukarıda verilen dizelere bakıldığında hür yaşama hakkına yer verildiği ve devlete görevin esas alındığı, vazife temelli bir düşüncenin hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Birleşmiş Milletler ve UNESCO başlığı altında bu kurumları tanımlayan "*İnsan haklarını korumak için milletler tarafından kurulmuş bir kuruldur*" (İrge, 1956, s. 34) ve "*Unesco gözünde bütün insanlar eşittir*" (İrge, 1956, s. 35) ifadeleri geçmektedir. Ancak insan hakları ifadesinde detaya inilmemiştir. Ayrıca Türkçeyi iyi konuşmayı ve yazmayı öğrenmek en büyük ödev sayılmıştır (İrge, 1956, s. 140). Seçme ve seçilme hakkının anlatıldığı metin ise şöyledir:

Ben 'Millet Vekili ne demektir, nasıl seçilir,' dedim.
-Evimizin nasıl çeşitli işleri varsa yurdumuzun da çeşitli işleri vardır. Bizim gibi Cumhuriyetle yönetilen milletler memleket işlerini konuşmak için kendi yerlerine

11 _____ *Cumhuriyet Dönemi İlkokul Hayat Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hak ve Sorumluluklarının Gelişimi*
güvendiği kimseleri vekil eder. Bunlara (Millet-Vekili) denir. Bizde millet vekili seçimi 4
yılıda bir yapılır. 22 yaşını bitirmiş her yurttaş bu seçimlere katılır. Bunlara (seçmen) denir.
Seçmenlerin isimleri mahalle muhtarları tarafından 15 gün evvel hazırlanmış olur... (İrge,
1956, s. 125).

Metinde seçimlerin hangi şartlarda ve nasıl kullanıldığı ile ilgili genel bilgi verilmiştir. Metnin ilerleyen kısmında o dönem yer alan bazı parti isimlerine yer verilmiş ve şu sözlerle devam edilmiştir:

“Bizde son millettevekili seçimi 2 Mayıs 1954 yılında yapıldı. Oyların çoğunu Demokrat Parti kazandı. Hükümeti Demokrat Parti kurdu. Kendi partisinin kurucusu olan Celal Bayar’ı da Cumhurbaşkanı seçti” (İrge, 1956, s. 125-126).

Dönemin siyasi olayının seçme ve seçilme hakkının içine yerleştirilerek açıkça anlatıldığı görülmüştür. İncelenen diğer kitap olan Fahriye Kınalı'nın 1951 basımlı kitabında ise hak ve sorumluluklar bağlamında herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır.

1960-1969 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

1960-69 yıllarına gelindiğinde Arkin'in (1961, s. 46) *“Herkes Atatürk olamaz. Fakat onun gibi çalışmak, yurdunu ve milletini onun kadar sevmek, Türk milletine onun kadar güvenmek her Türkün ödevidir”* sözleriyle Atatürk'ü rol model almanın bir ödev olduğunu belirtmiştir. Yine aynı ders kitabında *“Her Türk yurttaşının ödevlerinden biri de veremle savaş derneklerine üye olmak, onlara yardım etmek, veremin bulaşıcı bir hastalık olduğunu, bundan korunmak çarelerini bilmeyen yurttaşlara anlatmaktır* (Arkin, 1961, s. 71).” cümlelerinden verem derneklerine üye olmanın ve yardım etmenin Türk yurttaşının ödevi sayıldığı görülmektedir. Bu yıllarda haktan ziyade sorumluluk kavramının esas alındığı dikkat çekmektedir. Ayrıca II. Dünya Savaşı ile ekonomik yönden sıkıntılar yaşanan Türkiye’de halkın sağlığının bozulmasıyla verem hastalığıyla mücadele açığa çıkmıştır. Bundan ötürü devletin gündemini uzun dönem meşgul eden verem hastalığı ders kitaplarına yurttaşların ödevi görülerek konu olmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesinin bu yıllarda Hayat Bilgisi ders kitaplarına doğrudan yansımadağı görülmüştür. Ancak 1961 anayasasının Türkiye’deki anayasalar arasında *en özgürlükçü anayasa* olarak görülmesine rağmen bu yıllar aralığında ders kitaplarında önceki yıllara göre daha özgürlükçü bir yansıma rastlandığı söylenemez. İncelenen diğer kitap Halil Ötügen'in yazdığı Hayat Bilgisi kitabıdır. Kitapta cumhuriyetten, basım tarihine kadar devletin kuruluş aşamalarından bahsedilmesine karşın hak ve sorumluluklarımız konusunda bir ibareye rastlanmamıştır.

1970-1979 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

1970-1979 yılları arasında incelenen kitaplardan Ul ve Öztürk'ün (1971, s. 8) kitabında anayasal olmayan hak ve sorumluluklar bağlamında ailede görev ve sorumluluk *“...Kardeşim ve benim en önemli görevimiz derslerimizi çalışmaktır...”* cümlesiyle vermiştir. Diğer yıllardan farklı olarak bu dönemde ilk defa anayasal haklar kapsamında ele alınabilecek çocuk haklarından bahsedilmektedir. Bunun nedeninin, Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi 1924'te yayınlanmasına, "Çocuk Hakları Bildirgesi" Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 20 Kasım 1959'da kabulüne karşın Türk Çocuk Hakları Bildirisi 28 Haziran 1963'te hazırlanmasının geç gelen etkileri olarak sayılabilir. *“Çocuk Hakları Bildirisi”*nde çocukların her türlü hak ve gelişimlerini güvence altına almaktan, eğitim imkanlarından yararlandırmaktan söz edilmiştir. Ayrıca *“Çocuk Hakları Bildirisi”*nde yer alan haklardan çocukların ad (isim) ve uyruk hakkı, korunma hakkı, sağlıklı yetişme hakkı, engelli bireylere de eğitim hakkı, kimsesiz çocukların himaye hakkı ve eşitlik hakkı kitapta yer almıştır (Ul & Öztürk, 1971, s. 23-24). *Askerlik ve vergi vermek* devlete karşı olan anayasal sorumluluklarımız arasındadır (Ul & Öztürk, 1971, s. 44). Bir başka örneğe bakacak olursak *“Üç Büyük Saygı”* adlı şiirin ikinci kıtası şöyledir:

*“Bunlardan bir tanesi
Al-Beyaz şanlı bayrak,*

Hepimize ödevdir

Onu sevmek ve saymak" (Ul & Öztürk, 1971, s. 46).

Dörtlülük dizelerine baktığımızda anayasal ödev ve sorumluluklardan olan bayrağa sevgi ve saygının ödevlerimiz arasında bulunduğu görülmüştür. Kitapta dikkat çeken bir diğer unsur ise "ulaştırma ve haberleşme" konusudur. Konuda ulaştırma ve haberleşmenin nasıl sağlandığı, hangi türleri olduğu yönünde bilgilendirme yapılırken seyahat ve haberleşme özgürlüğü konusunda herhangi bir ibareye rastlanılmamıştır (Ul & Öztürk, 1971, s. 67-69).

1970-1979 yılları arasında incelenen diğer kitapta ise göze çarpan İlköğretim Haftasıyla ilgili verilen açıklamalardır. Açıklamada şu ifadeler kullanılmıştır: "Bu hafta, altı yaşını bitiren herkesin okula gitmesi gerektiğini, ilköğretimin parasız ve zorunlu olduğunu, her vatandaşın ilköğretim görme hakkı bulunduğunu duyurmak için kurulmuştur (Sırmatel & Karaca, 1973, s. 36)." Görüldüğü üzere burada anayasal haklardan olan eğitim hakkı vurgulanmıştır. Kitapta "Dünya Çocuk Günü" başlığı altında günün önemi ve amacı şöyle açıklanmıştır: "Dünya Çocuk Günü bütün dünya çocuklarının kardeş olduğunu, eğitim hakkı bulunduğunu belirtmek için kutlanmaktadır (Sırmatel & Karaca, 1973, s. 46)." Buradan hareketle eğitim hakkı vurgusunun yinelenildiği görülmüştür. Dikkat çeken başka bir kavram ise askerlik ve yurt savunmasıdır. Bu kavramlar devlete karşı ödevlerimiz arasında verilmiştir (Sırmatel & Karaca, 1973, s. 55). Askerin/askerliğin önemi ve konumu vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bayrağa, İstiklal Marşı'na ve cumhurbaşkanına saygı da devlete karşı yasal sorumluluklardandır (Sırmatel & Karaca, 1973, s. 55-56). Atatürk Devrimleri ile getirilen haklar şu sözlerle ifade edilmiştir: "Yasalarda değişiklik yapıldı. Türk kadınlara seçme, seçilme, okuma ve memur olma hakları tanındı (Sırmatel & Karaca, 1973, s. 61)." Dikkat çeken bir diğer unsur, toplumdaki vatandaşların eşitlik ilkesi ile birbirinin hakkına ve düşüncesine olan saygıdan edilen sözdür (Sırmatel & Karaca, 1973, s. 82). Kitapta anayasal haklardan olan haberleşme ve ulaşım konusu haberleşme ve ulaşımın türü ve yöntemi hususunda ele alınmış, ancak haberleşme hürriyeti ve seyahat hakkı bağlamında ele alınmadığı anlaşılmıştır (Sırmatel & Karaca, 1973, s. 90-91).

1970-1979 yılları arasında 1961 anayasasının hale yürürlükte olduğu göz önüne alındığında birtakım temel hak ve özgürlüklere yer verildiği, ancak anayasadaki kapsamlı şekliyle yer verilmediği ve sınırlandırma yoluna gidildiği görülmüştür. Ayrıca seyahat ve haberleşme konularının temel hak ve özgürlükler kapsamında yer verilmemesi hususu, zayıf da olsa 1971 askeri muhtırası ile bağlantılı bulunmuştur. Seyahat ve haberleşme gibi bazı temel haklarda yapılan kısıtlamaların devletin yönetiminin her alanda güçlendirilmek istenen varlığının ders kitaplarına yansımaları olduğu düşünülmüştür. Ayrıca kitaplardaki diğer temel hak ve özgürlüklerin de sınırlandırıldığı göze çarpmaktadır. Askerlik ve yurt savunmasının devlete karşı ödevlerimiz kapsamında vurgulanması da yine askerin siyasi varlığının ders kitaplarında yer alışı şeklindedir.

1980-1989 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

1980-1989 yılları arasında incelenen kitaplar Baki Kurtuluş'un yazdığı Hayat Bilgisi kitabı ile Mehmet Öksüz'ün yazdığı Hayat Bilgisi kitabıdır. Kurtuluş'un kitabında gözümüze ilk çarpan *Dünya Çocuk Günü* kapsamında çocuklara verilen değer anlatılmıştır. Zira burada "Çocuk Hakları Bildirisi"nin içeriğine yer verilmiştir. Anayasal ödev ve sorumluluklar kapsamında askerlik ve yurt savunması önemli ve şerefli ödevlerden sayılmıştır. "Askerlik bir vatan borcudur." söylemi verilen önemi izah etmektedir (Kurtuluş, 1982, s. 48-49). Askerlik ödevi ve yurt savunması devlete karşı görevler bağlamında ele alınmıştır. Aynı dönem içerisinde incelenen Öksüz'ün kitabında da "Askerlik kutsal bir görevdir" ifadesi vurgulanmıştır (1989, s. 39). "Bayrağa, İstiklal Marşına, Cumhurbaşkanına Saygı" konusunda özgürlük ve bağımsızlık için bayrağa sahip çıkmak "en büyük görevimiz" sayılmıştır (Kurtuluş, 1982, s. 55-56). Anayasal haklardan olan kadınların çalışma hakkı ile seçme ve seçilme hakkı Atatürk devrimleriyle birlikte verilmiştir (Kurtuluş, 1982, s. 62). Kitaplarda haberleşme ve

13 _____ *Cumhuriyet Dönemi İlkokul Hayat Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hak ve Sorumluluklarının Gelişimi* ulaşım konularına yer verilmiştir. Ancak 70-79 yıl aralığında olduğu gibi burada da ulaşım ve haberleşmenin türü ve yöntemi konu olmuştur. Seyahat ve haberleşme özgürlüğüne rastlanmamıştır.

Anayasal olmayan sorumluluklar bağlamında insanlığın ortak mirası sayılan ormanları korumak ve ağaç dikmek, herkesin en önemli görevleri arasında görülmüştür. Ayrıca turizmin gelişmesi amacıyla turistlere yardımcı olmak, tarihi eserlere önem vermek, turistlere sunulan malların temiz, düzenli ve gereksiz fiyatlandırmadan uzak olmasına önem vermek, ödevler arasında sayılmıştır. Bunun dönemin hükümetinin, bir ekonomik sektör olarak “turizm atılımını” gerçekleştirme planıyla yakından ilgili olduğu söylenebilir. Dönemin kitabında toplum için çalışan polis, bekçi, belediye başkanı, çöpçü gibi çalışanlara yardımcı olmak ve zorluk çıkarmamak topluma ve toplumsal kurallara karşı görevler arasında sayılmıştır. Anayasal olmayan sorumluluklar arasında çevrenin sağlığını korumada bireye düşen görevler arasında evi, sınıfı, okulu, çevreyi temiz tutmak, zamanında aşı olmak, bulaşıcı hastalıklardan korunmak, zararlı hayvanlarla mücadele ve içme, kullanma sularının temizliğine dikkat etmek olarak verilmiştir (Kurtuluş, 1982, s. 128-130).

Öksüz’ün (1989) kitabında 1982 Anayasasında bulunan hak ve sorumlulukların somut örneklerine rastlanmıştır. Anayasal haklardan mülkiyet hakkı ve konut dokunulmazlığı şöyle açıklanmıştır:

Ülkemizde her vatandaş gelirine göre mal edinme hakkına sahiptir. Ev, tarla, araba, elbise, ayakkabı vb. şeyler alabilir. Sahip olduğu malı, mülkü, eserleri ve parayı istediği gibi kullanabilir. Buna mülkiyet hakkı denir. Mülkiyet hakkına göre bir kimsenin malı elinden zorla alnamaz, zarar verilemez.” anlatımıyla ve “Ülkemizde her ailenin oturduğu bir evi vardır. Herkes evini istediği gibi kullanabilir. Kimsenin evine dokunulamaz. Zorla girilemez. Zarar verilemez. Eşyalarına el konulamaz. Arama yapılamaz. Ancak kanunen yetkili görevliler arama yapabilirler (Öksüz, 1989, s. 14).

Cumhuriyetle birlikte yapılan yeniliklerden, kadınlara tanınan seçme ve seçilme hakkı, Atatürk inkılapları arasında yinelenmiştir. Ayrıca bayrağa, İstiklal Marşı’na ve cumhurbaşkanına saygıya yer verilmiştir (Öksüz, 1989, s. 42-43). Anayasal sorumluluklar kapsamında ise kadınların çalışma hakkı ile seçme ve seçilme hakkı “*Cumhuriyet kurulduktan sonra kadınlara seçme, seçilme ve erkekler gibi dışarda çalışma hakları verildi*” sözleriyle vurgulanmıştır (Öksüz, 1989, s. 171-172). Atatürk’ün ülkemiz ve milletimiz için yaptığı inkılapları korumak da görevler arasında ifade edilmiştir (Öksüz, 1989, s. 46). Anayasal haklar bağlamında ele alınan diğer bir hak, basın hürriyeti şöyle anlatılmıştır:

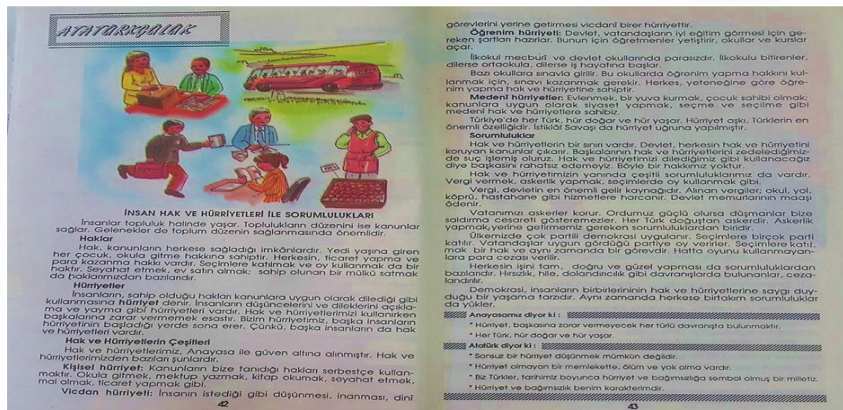
Ülkemizde Anayasa’da belirtildiği gibi basın hürriyeti vardır. Basın hak ve hürriyetini herkes kullanabilir. Basın Hürriyeti, vatandaşların gazete ve dergilere yazacağı yazılarla, yapacağı resimlerle ve yayımlayacağı kitaplarla fikrini serbestçe duyurmasıdır. Yurdumuzda herkes basın hürriyetine sahiptir. Serbestçe yazı yazabilir. Yazılmış her dergi, gazete ve kitabı okuyabilir. Kimse buna karışamaz ve engelleyemez (Öksüz, 1989, s. 73).

Birçok alanda yararlandığımız insanlığın ortak mirası olan ormanları korumak ve geliştirmek, ülkemize gelen turistleri memnun etmek ve onlara yardımcı olmak da başlıca görevlerimizden sayılmıştır (Öksüz, 1989, s. 74-75). Toplumsal kurallar bağlamında çevremizin sağlığını korumak için bize düşen ödevler evi, sınıfı, okulu ve çevreyi temiz tutmak, zamanında aşı olmak, bulaşıcı hastalıklardan korunmak, zararlı hayvanlarla mücadele, içme, kullanma sularının temizliğine dikkat etmektir (Öksüz, 1989, s. 100-102).

1990-1999 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

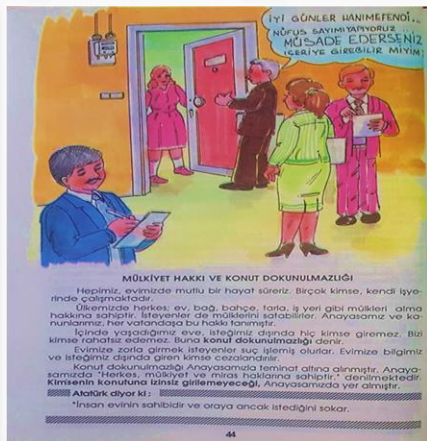
1990-1999 yılları arasında incelenen kitaplardan ilki Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanan 1991 yılı basımlı kitaptır. Anayasal hak ve sorumluluklardan ilki “*Sınıfta Demokrasi*” başlığı altında

“Toplumda yaşayan herkesin yapacağı işleri ve sorumlulukları vardır. Bunlardan biri de yönetimde görev almaktır...” (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 1991, s. 23) ifadeleriyle yönetimde görev almak olarak belirtilmiştir. Oy kullanmak, seçimlerde aday olmak sorumluluklarımız arasında gösterilmiştir. Ayrıca herkesin birbirinin düşüncesine saygılı olması gerektiğiyle özgür düşünce ortamı konu edilmiştir. Mahallenin ortak kullanım alanları olan okul, cami, yol, oyun bahçesi, çeşme, sokak lambaları ve telefon kulübelerinin ortak mallar olması sebebiyle herkesçe kullanım hakkının olduğu ifade edilmiştir (MEB, 1991, s. 36). İnsan hak, hürriyet ve sorumlulukları Atatürkçülük konu başlığında altında anlatılmıştır. Burada yer alan anayasal hak ve sorumluluklar şöyledir: *eğitim hakkı, ticaret hakkı, seçimlere katılma ve oy kullanma hakkı, seyahat etme hakkı, konut alma hakkı, mülkiyet hakkı ve konut dokunulmazlığı*. Hak ve hürriyetler çeşitlendirmiş ve *kişi, vicdan, öğrenim hürriyeti ve medeni (evlenme, seçme ve seçilme, siyaset yapma) hürriyetler* olarak dörde ayrılmıştır.

Görsel 1. İnsan hak ve sorumlulukları (MEB, 1991, s. 42-43)

Görsel 1 incelendiğinde hak ve hürriyetlerle ilgili geniş açıklamalar dikkat çekmektedir (MEB, 1991, s. 42-44). Anayasal sorumluluklar arasında ise vergi vermek, askerlik yapmak, seçimlerde oy kullanmak, dürüst olmak vardır (MEB, 1991, s. 43).

Görsel 2. İnsan hak ve sorumlulukları (MEB, 1991, s. 44)

Görsel 2 incelendiğinde mülkiyet hakkı ve konut dokunulmazlığı konusunun ayrıca başlık altında detaylandırıldığı görülmüştür. Görselde nüfus sayımı için içeriye girmek isteyen memur ev sahibinden bu konuda izin istemektedir. Bu yolla mülkiyet hakkı ve konut dokunulmazlığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet yönetimiyle gelen anayasal hak ve sorumluluklar ise şöyle verilmiştir; “Herkesin haberleşme, öğrenim, çalışma, seyahat, yerleşme ile seçme ve seçilme hürriyetleri vardır. Cumhuriyet yönetiminde herkes, kanun önünde eşittir” (MEB, 1991, s. 59). Ayrıca “Vergi verme, askerlik yapma, seçme ve seçilme her vatandaşın kutsal vazifesidir” diyerek devlete karşı sorumluluklar kutsallaştırılmıştır (MEB, 1991, s. 59). “Cumhuriyet yönetiminde, her vatandaşın kullandığı oy, çok önemlidir. Vatandaşın oy kullanması demek, seçme hakkını kullanması demektir” diyerek seçme ve seçilme hakkının altı çizilmiştir (MEB, 1991, s. 59). Askerlik konusunda “Niçin Askerlik Yaparsınız?” başlığı soru yoluyla verilerek merak uyandırılmaya çalışılmıştır. “Askerlik, vatan ve milletin korunmasını sağlayan kutsal bir yurt görevidir. Her Türk genci, bu görevi severek yapar. Şanlı Türk Ordusu, kahraman askerlerden meydana gelir. Bizler de büyüdüğümüzde asker olup yurt savunmasında görev alacağız” ifadeleriyle askerlik özendirilmiştir (MEB, 1991, s. 63). Bayrağa, İstiklal Marşı’na ve cumhurbaşkanına saygı ayrı bir konu başlığı olarak verilmiş ve geniş açıklamalar yapılmıştır (MEB, 1991, s. 68).

Demokrasi başlığı altında düşünceyi açıklama ve inanç özgürlüğü açıklanmış ve haklara saygılı olma gereği belirtilmiştir (MEB, 1991, s. 93). İnsanlığın ortak mirası olan çevreyi güzelleştirmek herkesin görevi sayılmıştır. “Ormanları korumak, milli bir görevdir” ifadesi koyulaştırılarak vurgulanmıştır (MEB, 1991, s. 99). Son olarak Atatürkçülük başlığı altında anayasal haklardan basın hürriyeti alt başlık olarak açılmış ve bilgilendirici açıklamalar yapılmıştır. Açıklamalarda düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti, haberleşme hürriyeti ve basın hürriyetinden bahsedilmiştir. Ayrıca bu hürriyetlerin bize tanınmış olmasının uygulamada ülke huzurunu bozacak ve kanuna aykırı olarak kullanılmayacağından söz edilmiştir (MEB, 1991, s. 102).

1990-1999 yılları arasında incelenen diğer kitapta anayasal olmayan sorumluluklardan okulda öğrenciye düşen görevler tanımlanmıştır: Öğrencilerin okula zamanında gelip gitmesi, koridorlarda koşmaması, tuvalet temizliği öğrencilerin görev ve sorumluluğundadır (Karabıyık, Binzet & Taşkiran, 1999, s. 19). Eğitici kolların tanıtıldığı konuda ise gruba karşı sorumluluk anlatılmıştır. Artık kendi sorumluluklarımız dışında gruba karşı sorumluluklar da göz önüne alınmaktadır (Karabıyık vd., 1999, s. 22). Bu durum küreselleşen dünyayla birlikte bireysel sorumluluklardan ziyade toplumsal sorumlulukların ön plana alındığının göstergesidir. Ayrıca anayasal hak ve sorumluluklar arasında öncekilerden farklı olarak tüketici haklarına yer verilmiştir. Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun ile tüketici haklarının güvenceye alındığı bildirilmiştir. Ürün kusurlu ise değiştirme veya geri verme hakkı, hatalı ürünü iade etme hakkı, kabul edilmezse şikâyet etme hakkımızın olduğu ve bu sorumluluğun da bize ait olduğu vurgulanmıştır (Karabıyık vd., 1999, s. 37).

Cumhuriyetin topluma getirdikleri ile ilgili öğrenim, seyahat, haberleşme, yerleşme hürriyeti, seçme ve seçilme hakkından söz edilmiştir (Karabıyık vd., 1999, s. 54-55). Yine Atatürk’ün hizmetleri ve inkılapları arasında kadınlara seçme ve seçilme hakkı yinelenmiştir (Karabıyık vd., 1999, s. 60). Belirli gün ve haftalar bağlamında İnsan Hakları Haftası anlatılmıştır. İçeriğinde sahip olduğumuz hürriyetler yaşama hakkı, kişi ve konut dokunulmazlığı, seyahat ve yerleşme hürriyeti, düşünce ve inanç hürriyeti, haberleşme hürriyeti ile öğrenim hakkına yer verilmiştir (Karabıyık vd., 1999, s. 85). Bu yıllar aralığında hak ve sorumluluklarımız anayasal olan ve olmayanların ayırt edilebileceği şekilde insan hakları, haklara saygı, gelenek ve göreneklere saygı, sosyal dayanışma başlıkları altında detaylandırılmıştır.

Kitapta İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nden bahsedilmiştir. Bildirgede verilen hak ve hürriyetler şöyledir; yaşama, beslenme, barınma, sağlık ve eğitim hakkı, din ve vicdan hürriyeti, çalışma, haberleşme, yerleşme ve seyahat hürriyeti, düşüncesini açıklama, öğrenim görme hak ve hürriyetleridir. Bunun yanı sıra Çocuk Hakları Bildirgesi’ne de değinilmiştir. “Bu sözleşmede çocukların sağlık, beslenme, eğitim, korunma hakları yer almıştır” (Karabıyık vd., 1999, s. 93). Cumhuriyet yönetiminin sağladığı hak ve hürriyetler de sunulmuş, yaşama hakkı, eğitim hakkı, konut dokunulmazlığı, haberleşme hürriyeti, yerleşme ve seyahat hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, düşünce ve kanaat hürriyeti, bilim ve sanat hürriyeti ve mülkiyet

hürriyetinin adı verilmiştir. Atatürk'ün "*Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve yok olma vardır*" sözü ile mevzu pekiştirilmiştir (Karabıyık vd., 1999, s. 94). İnsan hak ve hürriyetlerinin uygulanabilmesinin ön şartının haklara saygı olduğu belirtilmektedir. Atatürk'ün "*Toplum hürriyetleri sınırlıdır. Sonsuz bir hürriyet düşünmek mümkün değildir*" sözleriyle özgürlüğün sınırlı olduğu anlatılmıştır. Ayrıca insanın en önemli hakkının *yaşama hakkı* olduğu vurgulanmıştır. Yine *düşünce ve kanaatlerini açıklama hürriyeti* ile ilgili çeşitli açıklamalara yer verilmiştir. Çocuk ve insan olarak *hakkımızı savunmak* ise vatandaşlık görevi kabul edilmiştir (Karabıyık vd., 1999, s. 94-95). Anayasal olmayan hak ve sorumluluklar, gelenek ve göreneklere saygı ve sosyal dayanışma ifadeleriyle ele alınmıştır. Bayram, düğün, takı, asker uğurlama ve konuk ağırlama yöresel gelenekler arasında verilmiştir (Karabıyık vd., 1999, s. 95). *Ailede görev ve sorumluluklar* ile *devlete karşı görev ve sorumluluklardan* sosyal dayanışma alanında söz edilmiştir. Ailede ve toplumda yardımlaşma ve iş bölümünün gereği anlatılmıştır (Karabıyık vd., 1999, s. 96-97).

İnsan hak ve hürriyetleri ile sorumlulukları olarak kitapta *yerleşme ve seyahat hürriyeti* ile *düşünce hürriyeti* kavramları verilmiş ve açıklanmıştır. Hak ve hürriyetleri kullanmak vatandaşlık görevlerini yerine getirmeye bağlanmıştır. Vatandaşlık görevleri arasında *devlete karşı görevlerimiz* *ilköğrenim görmek, kanun ve kurallara uymak, uymayanları uyarmak, vergi vermek, seçimlere katılmak, askerlik yapmak* olarak verilmiştir. *Seçme ve seçilme hakkı* ile *askerlik yapma hak* ve sorumlulukları açıklanmıştır (Karabıyık vd., 1999, s. 99-101). Belirli gün ve haftaların anlatıldığı Orman Haftasında "*Ağacı ve ormanı korumak milli bir görevdir*" denmiştir (Karabıyık vd., 1999, s. 152).

2000-2009 yıllarındaki kitapta yer alan hak ve sorumluluklar

2000-2009 yılları arasında hak ve sorumluluk kavramlarının diğer yıllara oranla incelenen kitaplar arasında en fazla olduğu zaman aralığıdır diyebiliriz. İncelenenlerin ilki Hüseyin Turgut Öztürk'ün 2003 yılında basılan kitabıdır. İlk olarak anayasal olmayan sorumluluklardan okuldaki sorumluluklarımıza değinildiği görülmüştür. *Okula zamanında gelme, koridorlarda koşmama, lavaboları temiz kullanma, büyüklere saygı, küçüklere sevgi* okuldaki görev ve sorumluluklarımızdan bazıları olarak verilmiştir (Öztürk, 2003, s. 21). Ayrıca sınıf başkanının sorumlulukları arasında *sınıfın temizliği ve düzenini korumak* yer almaktadır (Öztürk, 2003, s. 26).

İlerleyen sayfalarda tüketici hakları anlatılmış ve tüketicilerin *bir malın değiştirilmesi, geri verilmesi, resmi ve gönüllü kuruluşlara başvurma haklarından* söz edilmiştir. Alınan malın fişini ya da faturasını istemek ise en doğal hak ve görev olarak belirtilmiştir (Öztürk, 2003, s. 40-41). Belirli gün ve haftalarda *Dünya Çocuk Günü*'ne yer verilmiştir. Burada çocukların *eğitim, sağlık ve barınma* gibi sorunları gidermek amacıyla *Çocuk Hakları Bildirisi*'nden söz edilmiştir (Öztürk, 2003, s. 47).

Anayasal hak ve sorumluluklar arasında olan *Bayrağa ve İstiklal Marşı'na saygı* konusuna yer verilmiştir. "*Bayrağımıza saygı her Türkün görevidir*" ifadesi kullanılmıştır (Öztürk, 2003, s. 58). Cumhuriyet yönetiminin kazandırdığı hak ve hürriyetler arasında *basın hürriyeti, iletişim ve öğrenim hürriyeti, kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkı ile çalışma hakkı* yer almıştır (Öztürk, 2003, s. 59). İnsanlığın ortak mirasına karşı sorumluluklar arasında *çevremizdeki tarihi ve doğal güzellikleri korumak* sayılmıştır (Öztürk, 2003, s. 81). Kitapta insan hakları, haklara saygı, gelenek ve göreneklere saygı ile sosyal dayanışma anayasal olmayan hak ve sorumluluklar, dört başlık halinde verilmiştir. İnsan hakları başlığı altında *yaşama hakkı, beslenme hakkı, barınma, sağlık ve eğitim hakkı, din ve vicdan hürriyeti* ile *düşünce ve düşüncelerini ifade etme hakkına* yer verilmiş, bunların *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* ile koruma altına alındığına dikkat çekilmiştir (Öztürk, 2003, s. 93-94). Akabinde çocukların da hakları olduğu, bunların da *Çocuk Hakları Sözleşmesi*'nde yer aldığı anlatılmıştır. *Çocuk hakları Sözleşmesi*'yle korunan haklar ise *çocuğun korunma, sağlık, beslenme, eğitim ve barınma hakları* olarak dile getirilmiştir (Öztürk, 2003, s. 94). Haklara saygı konusunda ise hiçbir hak ve hürriyetin sınırsız olmadığı vurgulanmak istenmiştir. Özellikle herkesin yaşama hakkına saygılı olma gereğinin altı çizilmiştir

17 _____ *Cumhuriyet Dönemi İlkokul Hayat Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hak ve Sorumluluklarının Gelişimi* (Öztürk, 2003, s. 95). Gelenek ve göreneklere saygı arasında *düğün, takı takma, asker uğurlama, bayramlaşma ve konuk ağırlama* yer almıştır. Sosyal dayanışmada ise *ailede okulda, toplumda* iş bölümünden bahsedilmiş yardımlaşma ve dayanışma ile düzenin sağlanacağı ifade edilmiştir (Öztürk, 2003, s. 96).

İnsan haklarının ne olduğu ile ilgili açıklamalardan sonra insan hak ve hürriyetleri ile sorumlulukları konusu ayrı bir başlık olarak açılmış ve bu başlık altında *yerleşme ve seyahat hürriyeti* ile *düşünce hürriyeti* alt başlıklar halinde verilerek detaylandırılmıştır. Bu hakların kanunlarla koruma altına alındığı açık ve net bir ifadeyle sunulmuş, Atatürk'ün önderliğinde kavuşulduğu vurgulanmıştır (Öztürk, 2003, s. 98-99). Ancak burada düşünce özgürlüğü alt başlığı altında geçen açıklamalar dikkat çekmektedir. Açıklamalar şu sözlerle ifade edilmiştir:

Ülkemizde düşünce hürriyeti vardır. Herkes istediği şekilde düşünebilir ve düşüncelerini serbestçe ifade edebilir. Düşüncelerini sözlü ve yazılı olarak açıklayabilir. Düşüncesinden dolayı hiç kimse baskı altında tutulamaz. İnsanlar, fikir ve düşüncelerini kanunlara aykırı olarak yayamazlar. Hak ve hürriyetlerimizi kullanırken başkalarının hak ve hürriyetlerine zarar vermemek gerekir (Öztürk, 2003, s. 99).

Kitabın bir sonraki sayfasında *vatandaşlık görevleri* başlığına yer verilmiştir. Burada hakların yanında sorumlulukların da yer aldığı ve vatandaşlık görevlerimizin olduğu ifade edilmiştir. Vatandaşlık görevlerinden bazılarının *seçme ve seçilme hakkı* ile *askerlik yapmak* olduğu söylenmiş, alt başlıklar altında açıklanmıştır (Öztürk, 2003, s. 100). Askerlik yapmak bu yıllar aralığında da en kutsal görevlerden biri sayılmıştır. Devlete karşı görevlerden biri olan seçme ve seçilme hakkının, cumhuriyet yönetimiyle birlikte kadınlara da tanındığı anlatılmıştır.

Belirli gün ve haftalar bağlamında çevre koruma haftasına yer verilmiş ve çevreyi korunmaya çalışmak herkesin görevi sayılmıştır. Ayrıca *"Temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşamak hepimizin hakkıdır."* diyerek bu konuda da hakkımız olduğu ifade edilmiştir (Öztürk, 2003, s. 191).

2000-2009 yılları arasında incelenen kitaplardan diğeri Mesut Toker ve Yeliz Doğançay Çelik'in yazdığı 2006 yılında basılan kitaptır. 2005 programında yapılan değişikliğin kitaba yansıdığı ve konuyla ilgili bilgi vermeden önce ön hazırlık yapıldığı görülmektedir. Ön hazırlık aşamasında bilinçli tüketici kulübünün görev ve sorumluluklarının neler olabileceği sorgulanmıştır. Konu anlatımı doğrudan bilgi vermek yerine metinsel bir kurguya dayandırılmıştır. Sorumluluk kavramı günlük hayatla ilişkilendirilerek verilmeye çalışılmıştır. Buradan hareketle sınıf ve okul eşyalarının korunmasındaki sorumlulukların neler olduğu sorulmuştur. Başka durumlardaki sorumlulukların ne olduğuyla ilgili öğrencinin fikir üretmesi beklenmiş, hazır bilgi verilmemiştir (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 23).

Cumhuriyetle kazanılan hak ve özgürlükler konusunda da ön hazırlık olarak bir soruyla başlanmıştır. Çevredeki insanların gözlemlenmesi istenerek düşüncelerini özgürce ifade edemedikleri sorulmuştur. Cumhuriyet Bayramı kutlamaları ile ilgili bir metin verdikten sonra cumhuriyetin getirdiği hak ve özgürlüklerin neler olduğunun araştırılması istenmiştir. Ancak konunun detaylarıyla ilgili herhangi bir açıklama yoluna gidilmemiştir. Değerlendirme soruları kısmında ise *"Annesi Coşkun'a 'Sekiz yıllık ilköğretimden sonra istediğin okulda okuyabilirsin.' dedi. Bunun hangi hak ve özgürlüklerden olduğunu söyleyebilir misiniz?"* diyerek hangi hak ve özgürlüklerden olduğu öğrenciye buldurulmak istenmiştir (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 32-33).

Tüketici hakları konusu bu yıl aralığında da verilmiş ve bir kurgu içerisinde sunulmuştur. Satın alınan sütün ekşimiş olduğunu beslenme saatinde fark eden Kerem, ekşimeye sebep olan durumun sütün son kullanma tarihinin geçmesi şeklinde anlamıştır. Tekrar markete gidip görevliye durumu bildirmiştir. Görevli ise *"Tüketici haklarını bilmeniz güzel ama bundan sonra ürünü alırken son kullanma*

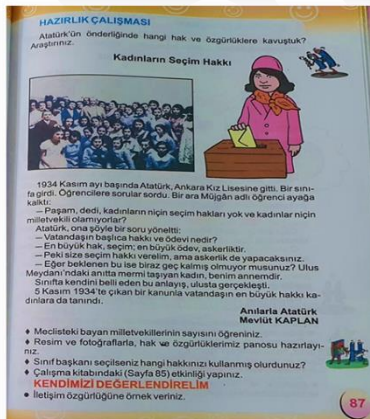
tarihine de bakmayı ihmal etmeyin” cevabını vermiştir. Benzer bir durumdan hareketle “Yeni aldığımız giysinizde dikiş hatası olduğunu fark ettiniz. Tüketici haklarına göre yapabileceklerinizi araştırınız” diyerek tüketici haklarına göre yapılabileceklerin araştırılması istenmiştir (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 35).

Toplumsal hak ve sorumluluklar bağlamında gruba karşı sorumluluk anlatılmıştır. Ön hazırlık olarak öğrenci kulübü ve toplum hizmeti çalışmalarında alınan görev ve sorumluluklarla ilgili üst sınıflardan öğrencilerle görüşülerek bilgi alınması istenmektedir. Ek olarak yapılan bir kitaplık kulübü genel toplantısında iş bölümü ile sorumlulukların belirlendiği ifade edilmektedir. Ömer adlı öğrenciye ise proje gurubunda görev verilmiştir. Yapılan çalışmalardan elde edilen başarı ile Ömer, gruptaki sorumluluğundan keyif almıştır. Buna göre Ömer’in aldığı sorumlulukların neler olduğu ve bu sorumluluklarla ilgili neler yaptığı sorulmaktadır. Grup içindeki sorumluluk kavramı metin içerisinde doğal akışıyla verilmiş, dikte edici bir anlatımdan ziyade günlük hayatla ilişkilendirilerek verilmiştir (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 35).

İnsanlığın ortak mirasına karşı sorumluluklarımızın anlatıldığı çevre konusunda çöplerin alınmamasıyla problemiyle ilgili “Sağlıklı bir çevrede yaşamaya hakkımız var” sözleri kullanılmıştır (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 46).

Anayasal haklardan düşünce özgürlüğü günlük hayatla ilişkilendirilerek verilmiştir. Köy yaşamı hakkında olumlu ya da olumsuz düşüncelerin tartışıldığı bir metinde fikirlerimizin düşünce hürriyeti sayesinde özgürce ifade edildiği belirtilmiştir. Değerlendirme bölümünde ise “Düşünce Özgürlüğü” ile ilgili araştırma yapılmasını ve hangi hak ve özgürlüklerimizin olduğuna yaşantılardan verilecek örneklerle açıklanması istenmektedir (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 73-74). Ayrıca hak ve sorumlulukların ele alındığı konuya girişte sahip olunan hak ve özgürlükler ile sorumluluklara örnekler verilmesi istenmiştir. Konu yüksek sesle müzik dinlenmesinden ötürü komşularını rahatsız eden Cem ve ablası arasında geçen konuşmanın olduğu bir olay örgüsü içinde geçmektedir. Ablasının uyarısı üzerine “Bu benim hakkım değil mi?” diye soran Cem’e ablasının yanıtı başkalarının haklarının da olduğu ve birbirimizin hak ve özgürlüklerine saygı duymamız gerektiği yönündedir. “İnsan hak ve sorumlulukları olmasaydı ne olurdu?” sorusu ile öğrencilerin bilgileri sorgulanmaktadır (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 86).

Kadınların seçim hakkı başlıklı konuda, Atatürk’ün önderliğinde hangi hak ve sorumluluklara kavuştuğumuz sorusu kadınların seçim hakkı konusunun ön hazırlığını oluşturmaktadır.

Görsel 3. Hak ve sorumluluklar (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 87).

Görsel 3'te görüldüğü gibi Atatürk'e dayandırılan bir diyalogla en büyük hak seçim, en büyük ödev ise askerlik kabul edilmiştir. Vatandaşın en büyük hakkı olan seçim hakkı ise kadınlara tanınmıştır (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 87).

Anayasal olmayan hak ve sorumluluklar, *İnsan Olma Sorumluluğu* başlıklı konu karşımıza çıkmaktadır. Ön hazırlık olarak aileye ve ülkeye olan sorumluluklar hakkında düşünülməsi istenmektedir. Metinde *aile içindeki görev ve sorumluluklardan* bahsedilmiştir. Ayrıca vatandaşlık sorumluluklarımızdan *oy kullanmanın* ülkemize karşı sorumluluğumuz olduğu ifade edilmiştir. *Askere gitmenin ve vergi vermenin* de bu sorumluluklardan olduğu belirtilmiştir. Öğrenciler için dersini yapmak sorumluluk iken, işe gitmek, çiçek sulamak, mutfak işlerine yardım etmek babanın görev ve sorumluluğu olarak anlatılmıştır. Değerlendirmede ise diğer vatandaşlık görevlerinin neler olduğu sorulmaktadır (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 104-105).

Belirli gün ve haftalar bağlamında *İnsan Hakları Haftasına* yer verilmiştir. *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi* ile insanlara birçok hak verildiği söylenmiştir. Bunlardan birinin *yaşama hakkı* olduğu, hakların kötüye kullanılmaması için üzerimize düşen görev ve sorumlulukları yerine getirme gereği ifade edilmiştir (Toker & Doğançay Çelik, 2006, s. 109).

2010-2019 yıllarında yer alan hak ve sorumluluklar

2010-2019 yılları arasında incelenen ilk kitap Emine Özel Eren ve Nur Cennet Doğan'ın (2014) Hayat Bilgisi üçüncü sınıf kitabıdır. İlk olarak bilinçli tüketici konusunda *tüketici haklarından* bahsedilmektedir. Tüketici haklarıyla ilgili anayasal haklarımızın olduğu ve başvurabileceğimiz konusunda şöyle denmiştir: "*Satın aldığımız mal veya hizmetle ilgili olarak satıcılarla aramızda sorun çıkabilir. Bu sorunları çözmek için 'tüketici sorunları hakem heyeti'ne veya 'tüketici sorunlarına bakmakla görevli mahkemeler'e başvurabiliriz. Bilinçli tüketiciler olarak haklarımızı korumasını bilmeli ve haklarımızı doğru kullanmalıyız*" (Eren & Doğan, 2014, s. 44-45). "*Trafik işaret ve levhalarına uymak vatandaşlık görevimizdir*" ifadesiyle trafik kurallarına uyma sorumluluğu anlatılmıştır (Eren & Doğan, 2014, s. 49).

İlerleyen sayfalarda *Çocuk Hakları Sözleşmesi'*nden bahsedilmiştir. Burada yer alan haklar *yaşama hakkı, eğitim hakkı, düşünce ve duygularını ifade etme hakkı, sağlık hizmetleri alma hakkı, fiziksel engellilerin eğitim hakkı* olarak verilmiştir (Eren & Doğan, 2014, s. 52-53).

İnsan hak ve özgürlükleri dolaylı ifadelerle verilmiştir. *Yerleşme ve seyahat özgürlüğü, yaşama hakkı, din ve vicdan özgürlüğü* metin içerisinden çıkarım yoluyla sezdirilmek istenmiştir (Eren & Doğan, 2014, s. 83). Buna benzer şekilde başka bir konuda da anayasal haklar görsellerle verilmiş ve görsellerin hangi hak ve sorumluluklarımızdan olduğunun öğrenci tarafından tahmin etmesi istenmiştir. Görseller incelendiğinde yer alan anayasal haklar; *yerleşme ve seyahat hakkı, sağlık hakkı, eğitim hakkı, haberleşme hakkı, mülkiyet hakkı, düşünce özgürlüğü, adil yargılanma hakkıdır* (Eren & Doğan, 2012, s. 111). Adil yargılanma hakkının kitaplarda ilk defa yer aldığı dikkat çekmektedir.

Görsel 4. İnsan hakları (Eren & Doğan, 2012, s. 112-113).

Görsel 4'teki görselde anayasal haklarımız ile ilgili geniş açıklamalara yer verildiği görülmektedir. Ayrıca anayasal hakların devredilemeyeceği, dokunulamayacağı ve vazgeçilemeyeceği gibi ek bilgiler verilmiştir. *Yaşama hakkı, kişi hürriyeti ve güvenliği, adil olarak yargılanma hakkı, düşünce ve vicdan özgürlüğü hakkı, ifade özgürlüğü hakkı, eğitim hakkı, özel hayatın gizliliği ve korunması* verilen temel haklar arasındadır. Atatürk'le gelen bazı haklarımız arasında ise kadınlara *seçme ve seçilme hakkı* verildiği ve anayasa ile temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alındığı ifade edilmiştir. Hak ve özgürlüklerimizi kullanırken başkalarının haklarına saygılı olunduğu sürece özgür olduğumuz söylenmiştir (Eren & Doğan, 2012, s. 112-113).

Kitapta devlete karşı görev ve sorumluluklarımızdan da söz edilmiştir. Ülkemiz için görev ve sorumluluklarımız olduğu belirtilmiştir. Öncelikle ailede görev ve sorumluluklarımız olduğu görsellerle ve kısa yazılarla sezdirilmeye çalışılmıştır. Ardından vatandaş olarak hak ve sorumluluklarımız görseller aracılığıyla okuyucuya tahmin ettirmek istenmiştir. Cumhuriyetle vatandaşlık hak ve sorumluluklarımızın kısaca açıklanarak yeniden düzenlendiği, *eğitim hakkı, mülk edinme hakkı, yerleşme ve seyahat hakkı, seçme ve seçilme hakkı ile vergi verme ve askerlik yapmanın* bunlardan birkaçı olduğu belirtilmiştir (Eren & Doğan, 2012, s. 130-131). Ancak detaylandırma yoluna gidilmemiştir.

Belirli gün ve haftalar bağlamında *İnsan Hakları Haftası* açıklanmıştır. Burada *özel hayatın gizliliği, seyahat hakkı, mülk edinme hakkı, haberleşme hakkı, din ve vicdan hürriyeti* gibi hakların anayasa ile güvence altına alındığı kısaca belirtilmiş, bu hakların ne ifade ettiği ise açıklanma yoluna gidilmemiştir. *İnsan Hakları Bildirisine* de kısaca yer verilmiş, başkalarının hak ve hürriyetlerine saygıdan söz edilmiştir (Eren & Doğan, 2012, s. 134). Son olarak "*Cumhuriyeti korumak ve güçlendirmek her vatandaşın milli görevidir*" ifadelerine yer verilmiştir (Eren & Doğan, 2012, s. 156).

2010-2019 yılları arasında ve çalışmanın genelinde son incelenen kitap Erol Ünal Karabıyık'ın yazdığı 2019 yılında basılan *Hayat Bilgisi* kitabıdır. Kitabın genelinde hak ve sorumluluk kavramının zamanla geliştiği, evrildiği ve farklılaştığı tespit edilmiştir. İlk olarak oyunda iki çocuğun birbirlerinin haklarına saygı duymasının gereğinden bahsedilmektedir. Böylelikle her bireyin bir hakkı olduğu hissettirmek istenmiştir. Ancak yasalar açısından bilgi verilmemiştir (Karabıyık, 2019, s. 20). İkinci olarak, satranç oyunu sonrası öğrencilerin kararlarının sorumluluğunu alabildiği anlatılmıştır (Karabıyık, 2019, s. 26). Sorumluluk kavramının bir otorite olan ebeveyn dışında gelişebildiği, kararlarımızın sorumluluğunu kendi kendimize alabileceğimiz anlatılmaya çalışılmıştır. Diğer bir husus olarak okullardaki dilek kutuları sayesinde *düşünceyi açıklama özgürlüğü*nü kullanma imkanının verildiği belirtilmiştir (Karabıyık, 2019, s. 32).

İlerleyen sayfalarda komşularımızın hayatımızdaki yerine yer verilirken "*Komşuların birbirlerine karşı birtakım hak ve görevleri vardır. Onların haklarına saygı göstermeliyiz*" ifadeleriyle topluma karşı sorumluluklara değinilmiştir (Karabıyık, 2019, s. 54). Hemen ardından "*Evdeki Sorumluluklarım*" konu başlığına yer verilmiştir. Tavukları yemlemek, çiçeklere su vermek, aile içinde evdeki görev ve sorumluluklarını yerine getirmek, onların işlerini kolaylaştırarak onlara yardımcı olmak konuları esas alınmıştır (Karabıyık, 2019, s. 58-59).

Anayasal haklardan olan tüketici hak ve sorumlulukları konusunda satın alınan ürün bozuk çıktığında *iade etme hakkı*ndan söz edilmiştir (Karabıyık, 2019, s. 81). Ayrıca kanun ve yasalara uyma kapsamında trafik kurallarına uymak bir vatandaşlık görevi sayılmıştır (Karabıyık, 2019, s. 99). Cumhuriyet yönetimiyle birlikte birçok hak ve özgürlüğe kavuşulduğundan söz edilmiştir. Bunlar arasında; *seçme ve seçilme hakkı, eşit şartlarda eğitim alma hakkı, konut dokunulmazlığı ve haberleşme hakkı, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme özgürlüğü*ne yer verilmiştir (Karabıyık, 2019, s. 127).

Önceki incelenen kitaplara dönecek olursak 1999 yılında bilim ve sanat hürriyetine değinilse de vurgu 2019 yılında hedeflenen 2023 vizyonu ile belirginleşmiştir. Tarihî eserleri ve turistik yerleri korumak da vatandaşlık görevi olarak kabul edilmiştir (Karabıyık, 2019, s. 132). İlerleyen sayfalarda “Ülkemin Gelişmesindeki Sorumluluklarımız” başlığı dikkat çekmektedir. Bu başlık altında öncelikle çocukların evdeki sorumluluklarına yer verilmiştir. Sorumluluğun önce ailede başladığı, ailede herkesin bir görev ve sorumluluğu olduğu belirtilmiş ek olarak ülkemize karşı da sorumluluklarımız olduğu vurgulanmıştır. Öğrenci olarak eğitime önem vermek, çalışkan olmak, okul ve sınıf kurallarına uymak, okulda bayramlarda, belirli gün ve haftalarda, spor ve bilgi yarışmalarında alınan görev ve sorumlulukları eksiksiz yerine getirmek görev ve sorumluluklarımız arasında verilmiştir. Ayrıca okul ve sınıftaki eşyaları temiz kullanmak, evi, okulu, sınıfı, çevreyi temiz tutmak, çevreyi korumak, ağaç dikmek de bunlar arasında görülmüştür (Karabıyık, 2019, s. 134-135). Ortak kullanım alanlarında da sorumluluklarımız olduğu şu diyalogla verilmiştir:

Tuna: Okulumuz ve içindeki eşyalar hepimizin ortak malıdır. Bu eşyaları dikkatli kullanmalı, onlara zarar vermemeliyiz.

Şule: Bizden sonra gelecek öğrenciler de bu eşyaları ve araç gereçleri kullanacaklar. Bunları sağlam bırakmak, onlara karşı sorumluluğumuzdur.

Tuna: Sıra, masa, yazı tahtası, defter, kitap gibi eşyalar ağaçtan elde edilir. Bu eşyaları özenli kullanmakla ağaçları da korumuş oluruz (Karabıyık, 2019, s. 136).

Ortak malı korumak “Başkalarının hakkına saygılı olmaktır.” denmiş ve “Milletimizin ortak mallarını korumak, temiz tutmak hepimizin sorumluluğudur.” ifadesiyle bu konuda da sorumluluklarımız olduğu hatırlatılmıştır (Karabıyık, 2019, s. 137).

Kitapta geçen bir diğer kavramın incelenen kitaplar arasında daha önceden olmadığı dikkat çekmektedir. Sorumluluk kavramına farklı bir bakış olarak sosyal sorumluluk kavramı da eklenmiştir.

Öğretmen: Çocuklar, biliyorsunuz ülkemize göç eden Suriyeli aileler var. Okulumuzda sizden sonra Suriyeli ailelerin çocuklarına eğitim verilmektedir. Bu çocukların, ders araç gereçlerine ve giysilere ihtiyaçları var. Bununla ilgili olarak okulumuzda sosyal sorumluluk projesi başlatıldı. Kimler katılmak ister? (Karabıyık, 2019, s. 142-143).

Görsel 5. Sosyal sorumluluk (Karabıyık, 2019, s. 142-143).

Görsel 5'te yer alan görselle sosyal sorumluluk kavramı ihtiyaç sahiplerine eşya yardımı şeklinde anlatılmaya çalışılmıştır. Sosyal sorumluluk insan haklarının bireysellikten toplumsallığa kaydığının bir göstergesi olarak görülmektedir.

Belirli gün ve haftalar bağlamında 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı ile ilgili verilen metinde “Cumhuriyet yönetimiyle milletimiz öğrenim, seyahat, haberleşme, yerleşme hürriyetlerine kavuştu. Kadınlar seçme ve seçilme hakkına sahip oldu” ifadelerine yer verilmiştir (Karabıyık, 2019, s. 190). İnsan Hakları ve Demokrasi Haftasında da “İnsanların, özgür ve güvenli yaşama hakkı vardır. Ayrıca eğitim görmek ve uygun koşullarda çalışmak da insanların sahip olduğu haklardandır” denmiştir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’ne göre kitapta vurgulanan bazı noktalar ise şöyledir:

Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. Yaşamak, özgürlük ve kişi güvenliği herkesin hakkıdır. Herkes yasa önünde eşittir. Kimsenin özel yaşamına, ailesine, konutuna ya da haberleşmesine keyfi olarak karışılmaz. Herkes eğitim hakkına sahiptir (Karabıyık, 2019, s. 197).

Orman Haftası verilirken ise “Ağacı ve ormanı korumak millî bir görevdir” ifadesine rastlanmıştır (Karabıyık, 2019, s. 201). Müzeler Haftası metninde de tarihî yerleri ve müzelerdeki eserleri korumak ve onların bulunduğu yerleri güzelleştirmek, herkesin görevlerinden sayılmıştır (Karabıyık, 2019, s. 208). Çevre Koruma Haftası’nda ise çevreyi temiz tutmanın önemli bir vatandaşlık ve insanlık görevi olduğu vurgulanmıştır (Karabıyık, 2019, s. 210).

SONUÇ

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ders kitapları devletin önceliği olamamıştır. Osmanlı devletinin son yıllarda kullandığı kitaplar, Latin harfleriyle basılarak revize edilmiştir. Bu süreçte daha çok günlük yaşam becerilerine odaklanılmıştır. Ders kitaplarındaki vurgu nasıl davranılması gerektiği yönündedir. Bu dönemde ekonomik sıkıntılarla uğraşan devlet, savaşın çeşitli boyutlardaki etkilerinin sürmesi ve yeni kurulması sebebiyle de ders kitaplarına yönelememiştir. Ancak 1930-1939 yılları arasında 1926 tarihli programın yürürlükte olduğu göz önüne alınırsa bu dönemin devlet yararına vatandaş yetiştirmek amacını taşıdığı görülmüştür.

1940-49 arasında Türk vatandaşını milli duygularla yetiştirmek amaçlanmaktadır.

1950-59 yıllarında hak ve sorumluluk kavramları az da olsa ders kitaplarında yer bulmuştur. 1950-59 yıllarında incelenen kitapta görev anlayışı vurgusu somut olarak desteklenmektedir. Yıl aralığına baktığımızda dönemin hükümeti olan Demokrat Parti’nin on yıl boyunca tek başına iktidarda kaldığı döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla çok partili yaşama geçişte devlete karşı görevin temel alındığı bir anlayış hüküm sürdüğü anlaşılmış ve bu anlayışa ders kitapları yardım etmiştir.

27 Mayıs 1960 darbesinin 1960-1969 yılları aralığında ders kitaplarına insan hakları bağlamında yansımadağı görülmüştür. 1961 anayasasının Türkiye’deki anayasalar arasında *en özgürlükçü anayasa* olarak görülmesine rağmen, bu yıllar aralığında Hayat Bilgisi ders kitaplarında özgürlükçü yansımaya rastlanmamıştır.

1970-1979 yılları arasında 1961 anayasasının hale yürürlükte olduğu göz önüne alındığında birtakım temel hak ve özgürlüklere yer verildiği ancak anayasadaki kapsamlı şekliyle yer verilmediği ve sınırlandırma yoluna gidildiği görülmüştür. 1971 askeri muhtırası ile bağlantılı olarak seyahat ve haberleşme gibi bazı temel haklarda yapılan kısıtlamaların ordunun her alandaki güçlendirilmek istenen varlığının ders kitaplarına yansımadağı olduğu düşünülmüştür. Ayrıca kitaplarda yer alan diğer temel hak ve özgürlüklere bakıldığında sınırlandırılmış olduğu göze çarpmaktadır. Askerlik ve yurt savunmasının devlete karşı ödevlerimiz kapsamında vurgulanması da yine askerin siyasal varlığının ders kitaplarındaki yer alışı şekli olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, bu yıllar aralığında ilk defa göze çarpan isim (ad) ve uyruk hakkına yer verilmesi olmuştur. Bunlara karşın 1970’lerden itibaren insan hak ve sorumlulukları konusunda önceki yıllara nazaran bir ilerleme söz konusudur ve

bu tarihten itibaren ders kitaplarında yer alan kavram çeşitliliğinin arttığı görülmüştür. 1970'lerden itibaren Birleşmiş Milletlerde insan hak ve sorumlulukları konusunda atılan önemli adımların Türkiye'de de ders kitaplarına yansıdığı düşünülmektedir.

1980'lerden sonra hak ve sorumlulukların ders kitaplarında daha çok yer bulduğu özellikle 1990'larda basılan kitaplarda üst düzeye çıktığına rastlanmaktadır. 1980-1989 aralığından itibaren özellikle düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti ile basın hürriyetine kitaplarda ilk defa rastlanmıştır. Bu yıl aralığında görülen gelişmeler, 1982 Anayasası ve sonrasına tekabül etmektedir. Dolayısıyla ders kitaplarında yer alan bu gelişmenin anayasa ile ilişkili olduğu kanaatine varılmıştır.

1990-1999 aralığında incelenen kitaplara bakıldığında ise eğitim öğretim hakkına yer verdiği ve aynı zamanda ilk defa din ve vicdan hürriyetinden kitaplarda bahsedildiği görülmüştür. İlk defa 1970-79 yılları arasında görülen isim hakkına bu yıl aralığında da rastlanmıştır.

2000-2010 yılları arasında da hak ve sorumlulukların ders kitaplarında oldukça yoğun bir dönem olduğu belirlenmiştir. Özellikle insan hak ve sorumlulukları kavram çeşitliliği açısından ders kitaplarında oldukça fazla yer almıştır. 2000'li yıllarla Türkiye'de demokratikleşme yönünde atılan adımlar ders kitaplarında bu bağlamda yer almıştır.

2010-2019 yılları arasında artık bireysel hak ve sorumluluklardan ziyade toplumsal hak ve sorumluluklara vurgu yapılmıştır. Daha önceden ders kitaplarında yer almayan sosyal sorumluluk kavramından hareketle insan haklarının bireysellikten toplumsallığa kaydığı görülmüştür. Bu yıllar arasında dikkati çeken bir diğer kavram ise adil yargılanma hakkıdır. Adil yargılanma hakkına yapılan vurgunun ise toplumun hafızasında Türk adaletine yönelik olumlu imajın desteklenme çabası olarak düşünülmektedir.

2010-2019 yıl aralığında kişi hak ve hürriyetlerinden ilk defa karşımıza çıkan bir kavram da özel hayatın gizliliği olmuştur. Son yıllarda gelişen teknolojiyle yasadışı telefon dinlemeleri, halk arasında bilinen adıyla böcek ile yapılan dinlemeler sonucu oluşan özel hayatın gizliliğinin ihlali sonucunda oluşan farkındalık kendini ders kitaplarında da göstermiştir. Ayrıca kavramların incelenen kitaplardaki sayfa yoğunluğunun en yoğun olduğu yıllardır.

1930'lardan günümüze kadar incelenen Hayat Bilgisi ders kitaplarında da zaman içinde farklı ve yeni hak ve sorumluluklar eklenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ders kitaplarında devlete karşı görev bilincinin temel alındığı vatandaş profili amaçlanırken son yıllarda toplumda bireyselliğin temel alındığı yaşam biçiminin artması sebebiyle toplumsal birlikteliği yeniden kuvvetlendirmeyi amaçlayan insan hakları temel alınmıştır. Sonuç olarak, dönemlere göre vatandaşlık eğitimi amaçlı sunulan Hayat Bilgisi ders kitapları arasındaki farklılıkların ve geçişlerin, hükümet politikalarıyla ve dönemin temel ihtiyaç ve problemleriyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

TARTIŞMA

İlkokullar için 1930-1936 yılları arasında 1926 tarihli programın yürürlükte olduğu göz önüne alınırsa Üstel'in de (2008, s. 131) belirttiği gibi bu dönemin "iyi vatandaş" yetiştirmek amacını taşıdığı görülmüştür.

1940-49 arasında da benzer şekilde II. Dünya Savaşı'nın baş göstermesiyle ekonomik yönden de zayıf olan ülke, ikinci bir savaşa hazır olmaması sebebiyle tarafsızlık politikası gütmüştür (Yavuz, 2015, s. 163). Bu tarafsızlığını ders kitaplarında herhangi bir hak ve sorumluluk kavramıyla ilişkilendirmemiştir. Üstel (2008, s. 138) belirttiği gibi 1936 ilkökul programının "milli yurttaş" yetiştirmeyi amaçladığını belirtmiştir. Bu çalışmada ulaşılan bulgulardan 1930'lardan 1949 yılına kadar olan zaman aralığında, cumhuriyeti koruma, güçlendirme ve yaşatmaya yapılan vurgu da milli yurttaş yetiştirme amaçları arasında görülmüştür. Bu dönemde askerlerin devlete olan koşulsuz

itaatine dair söylemlere yer verilmiş, aynı yurttaştan da beklenmiştir. Çaymaz (2019, s. 48), koşulsuz itaat eden ve canını feda eden asker figürünün, yöneticilerin zihninde milleti asker-millet olarak görmelerinden kaynaklandığını ifade etmiştir.

1945'ten sonra Türkiye'nin eğitim politikasını belirlemede Hümanist bir yaklaşımın ön plana çıktığı görülmüştür. Bu durum Güler'in (1989, s. 58) devletin eğitim politikalarını belirlerken Birleşmiş Milletlerin kararlarını temel aldığı ve hümanist bir eğitim politikasına yöneldiği tespitiyle örtüşmektedir. Kitaplardaki tarihsellik takip edildiğinde bunun yansımalarına aslında daha çok 1950-59 yıllarında görüldüğünü söylemek mümkündür. Birleşmiş Milletlerin kurulmasıyla Türkiye barışçıl bir eğitim politikasını benimsemiş ve hak ve sorumluluk kavramları az da olsa ders kitaplarında yer bulmuştur. Ayrıca 1946 yılından sonra hükümet programlarında demokratik hak ve özgürlükten söz edilmeye başlandığını görmek mümkündür (Güler, 1989, s. 61).

1950-59 yıllarında devlete görevin temel alındığı bir anlayışın hüküm sürdüğü görülmüştür. Çaymaz (2019, s. 35) ise, tek partili cumhuriyet idaresi döneminde verilen vatandaşlık eğitimlerinin ağırlıklı olarak vazifelere vurgu yaptığını belirtmektedir. Demokrat Parti dönemine denk gelen ve bu dönemde incelenen İrge'nin (1956) kitabında da "vazife"ye vurgu yapılan anlayışı somut olarak desteklenmektedir.

1970-1979 yılları arasında rastlanılan isim verme hakkı Uçman'ın (2018, s.251) araştırmasında belirttiği üzere milli kültürle çelişmemesi gerektiği 16 Mayıs 1972 tarih ve 14189 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren '1587 sayılı Nüfus Kanunu'nun 16. maddesiyle düzenlenmiştir. Buradaki amaç, makbul vatandaşı oluşturacak devlet destekli milli kültürün yaygınlaştırılmasıdır (Uçman, 2018, s. 251). 1970'lerden itibaren ders kitaplarında artan kavram çeşitliliği Kepenekçi'nin (2003, s. 282) bulgularıyla benzerlik göstermiştir. Ona göre 1970'lerden itibaren insan hak ve sorumlulukları konusunda duyarlılığın oluşmaya başlamış ve bu duyarlılığın Birleşmiş Milletler "İnsan Hakları Eğitimi On Yılı Genel Kurur Kararı"nda 1995-2004 yılları arasında İnsan Hakları Eğitimi On Yılı olarak kabul edilmiştir.

OECD'nin 1989 yılında Türk Milli Eğitim Politikaları ele aldığı raporunda, eğitimin Türkiye'de her zaman demokrasiye ve kalkınmaya götüren bir araç vazifesinde olduğu ve eğitim ile sosyo-ekonomik kalkınmanın anayasa ve kanunlarla düzenlenmiş olduğunu belirtmiştir. Anayasanın 42. maddesine göre eğitim-öğretim hakkına vurgu yapılmış, kimsenin anayasaya göre eğitim öğretim hakkından mahrum bırakılamayacağını ifade edilmiştir. Ayrıca 24. maddeye göre herkesin vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahip olduğu belirtmiştir (OECD, 1989, s. 99-100).

1980-1989 aralığında yer bulan düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti ile basın hürriyetine 1982 Anayasasındaki kişi hak ve ödevleri başlıklı ikinci bölümünde yer alan 26. ve 28. maddeleri ile düzenleme yapılmıştır (Uçman, 2018, s. 278-279). Yapılan bu düzenlemeler ders kitaplarında yer alarak topluma benimsetilmeye çalışılmıştır.

2002-2011 dönemindeki siyasal düzlemde demokratikleşme hareketleri ve Avrupa Birliğine giriş yönünde atılan adımların ders kitaplarındaki bu değişimi etkilediğini söylemek mümkündür ki bunlar, ilgili konular olarak kitapta yerini almıştır (Çaymaz, 2019, s. 77).

19. yüzyılda insanların haklarının devlete karşı savunulduğu, ancak bu durumun belli bir kitleleri kayırması sebebiyle adaletsizliklere neden olduğu söylenmişti. 20. yüzyılın sonlarına kadar insan hakları bireysel değil toplumsal bakışla ele alınmıştır. Diğer bir deyişle 20. yüzyılda korunamayan insan hakları anlayışı, yerini toplumcu insan hakları düşüncesine bırakmıştır (Çüçen, 2013). Yapılan bu araştırmanın ana bulgularıyla, literatürde daha önce yapılmış çalışmaların bulgularının birbirini desteklediği görülmüştür (Güler, 1989, s. 61; Çayır, 2014; Erdoğan & Duman, 2017, s. 446; Çaymaz, 2019, s. 33; Şimşek & Çakmakçı, 2019, s. 223).

SUMMARY

There are some basic values that democratic states want to bring to their citizens. Human rights and responsibilities are among them. Democratic states want to raise individuals who comply with human rights and responsibilities. Thus, they aim to both ensure social peace and increase the level of social welfare. Education in primary school is considered essential for gaining this qualification. In primary school, citizenship education is offered in life studies and social studies courses. In these lessons, while reinforcing children's socialization, it is also aimed to introduce them to learning citizenship. Although the effect of the teacher on the student comes first in primary schools, the curriculum and textbooks form the framework for this. Curriculum is often understood through the textbook. Therefore, textbooks are considered the most important materials of education. Textbooks have been used as ideological tools of the state from past to present. The content of the textbooks was shaped by the cultural, political, religious and economic elements of the period. Primary school textbooks were also affected. The aim of this study is to show the change in the human profile that is desired to be raised in primary schools in Turkey in the history of the republic. For this, the focus is on the 3rd grade Life Science textbooks. Document analysis, one of the qualitative research methods, was used in the study. The sample was chosen because of the large number of textbooks that are the subject of the research. The sample of the research has been determined by two books every ten years from the 1930s to the present. In the study, the books approved by the Ministry of National Education were included in the sample. The data were analyzed using content analysis and descriptive analysis. Some important findings were reached in the research. First of all, at the beginning of the Republic period, the subject of textbooks was not given enough importance. It was contented with updating the textbooks left over from the Ottoman state. It was aimed to raise "good citizens" in Turkey between the years 1930-39. From the 1930s to the 1949s, the concept of "national citizen" came to the fore. Under the influence of the United Nations, Turkey also adopted a peaceful policy in the textbooks during these years. This situation has made it possible for human rights and responsibilities to be included in the Life Studies textbooks, albeit to a lesser extent. Between the years 1950-59, it was based on raising duty-based citizens who obey the state. It has been observed that the May 27 coup d'état was not reflected in the Life Studies textbooks in the context of human rights and responsibilities experienced in Turkey in the 1960s. It can be said that between the years 1970-1979, fundamental rights and freedoms took place at a minimum level. However, it was noted that the limitations were more dominant. Especially in this period, it was seen that "military service" and "homeland defense" were glorified in the books. After the 1980s, it is understood that rights and responsibilities found more place in textbooks. Especially in the books published in the 1990s, it can be said that human rights and freedoms had reached the highest level until then. It was seen that "freedom of religion and conscience" was mentioned for the first time in the books between 1990-1999. Between the years 2000-2010, there was a period in which rights and responsibilities found a very intense place in the textbooks. In particular, human rights and responsibilities took place in the textbooks in this period in terms of concept diversity. Between 2010 and 2019, social rights and responsibilities were emphasized rather than individual rights and responsibilities. In this period, it was observed that the emphasis on human rights shifted from individuality to sociality. Another notable concept between these years is the right to a "fair trial". It is thought that the emphasis on the right to a fair trial stems from the efforts to correct some of the negativities experienced in terms of justice in Turkey. A concept that emerged for the first time among the rights and freedoms of the person between the years 2010-2019 was the "privacy of private life". It threatens the privacy of private life with the developing technology. In order to draw attention to this situation, it seems as if it is aimed to raise awareness about the violation of privacy. As a result, it is possible to see the change in the aims of citizenship education according to periods through life studies textbooks. It can be said that these differences are

closely related to the changing government policies and the new needs and problems of the period. In this case, it can be said that the textbooks directly affected the social problems and mentality of the period in which they were written.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımı yok
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (2002). İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları. İstanbul: İletişim Yay.
- Apple, M. W. (2000). Official Knowledge. New York: Routledge.
- Arkın, R. G. (1948a). İlkokul üçüncü sınıf kitabı, İlbahar: hayat bilgisine göre (2. bs.). İstanbul: Bir Yay.
- Arkın, R. G. (1948b). İlkokul üçüncü sınıf kitabı, sonbahar (5. bs.). İstanbul: Bir Yay.
- Arkın, R. G. (1948c). İlkokul üçüncü sınıf kitabı, kış. İstanbul: Bir Yay.
- Arkın, R. G. (1961). Hayat bilgisi-Türkçe sınıf: 3. İstanbul: Bir Yay.
- Başgöz, İ. (2005). Türkiye'nin eğitim çıkmazı ve Atatürk. İstanbul: Pan Yay.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2013) Bilimsel araştırma yöntemleri (15. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Ceyhan, E., & Yiğit, B. (2004). Konu alanı ders kitabı incelemesi. Ankara: Anı Yay.
- Çapa, M. (2017). Erken cumhuriyet döneminde tarih eğitimi 1923- 1928. Ahmet Şimşek (Ed.), Türkiye'de tarih eğitimi içinde (s. 63-104). Ankara: Pegem Akademi.
- Çayır, K. (2014). "Biz" kimiz? Ders kitaplarında kimlik, yurttaşlık, haklar. İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Çaymaz, B. (2019). Türkiye'de vatandaşlığın inşası. İstanbul: Yeni İnsan Yay.
- Çelik, H. (2019). Vatandaşlık eğitimi üzerine. İstanbul: Kriter Yay.
- Çüçen, K. (2013). İnsan hakları (2. bs.). Ankara: Sentez Yay.
- Erdoğan, E. & Duman, D. (2017). Avrupa Birliği'nin Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitimi Anlayışının Ortaöğretim Demokrasi ve İnsan Hakları Dersi Öğretim Programına Yansımaları. The Journal of Academic Social Science Studies, 54, 433-449.
- Eren, E. Ö. & Doğan, N. C. (2012). İlköğretim hayat bilgisi 3 ders ve öğrenci çalışma kitabı (2. Kitap). Ankara: Saray Matbaacılık.
- Eren, E. Ö. & Doğan, N. C. (2014). İlköğretim hayat bilgisi 3 ders ve öğrenci çalışma kitabı (1. Kitap). Ankara: Saray Matbaacılık.
- Güler, A. (1989). Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Politikasının Ana Devreleri ve Karakteristikleri. On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 4(1), 46-68.
- Gümüšoğlu, F. (2013). Ders kitaplarında toplumsal cinsiyet 1928-2013 (3. bs.). İstanbul: Kaynak Yay.
- Hilmi, İ. (1930). Hayat bilgisine göre resimli ilk kıraat sınıf: 3. İstanbul: Matbaai Ebüzziya Hilmi Kitaphanesi.
- İncelenen Ders Kitapları:**
- İrge, Ş. (1956). Hayat bilgisi okuma parçaları, sınıf: 3. (5. bs.). İstanbul: Tan Matbaası.
- Karabıyık, E. Ü. (2019). İlkokul hayat bilgisi ders kitabı 3. Ankara: Evren Yay.
- Karabıyık, E. Ü., Binzet, N. & Taşkıran, B. (1999). İlköğretim hayat bilgisi 3. Ankara: Üner Yay.
- Kepenekçi, Y. K. (2003). İlköğretimde insan hakları ve sorumluluk eğitimi. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 34(34), 280-299.
- Kınalı, F. (1951). Hayat bilgisi üniteleri ile ilgili okuma parçaları, 3. sınıf. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Kurtuluş, B. (1982). Hayat bilgisi üniteleri kaynak kitabı 3. Ankara: Kurtuluş Yay.
- Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği. (2012, 12 Eylül). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 28409). Erişim Adresi: <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1605.pdf> .
- Millî Eğitim Bakanlığı. (1991). Hayat bilgisi ilkokul 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- OECD Raporu. (1989). Milli eğitim politikaları incelemesi: Türkiye OECD raporu. MEB. Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Teşkilatı: Paris.
- Öksüz, M. (1989). Renkli-test uygulamalı hayat bilgisi ünite kaynak kitabı sınıf 3. Ankara: Bilim ve Kültür Yay.
- Ötüken, H. (1969). İlkokullar için hayat bilgisi 3. İstanbul: Ulun Yay.
- Öztürk, H. T. (2003). İlköğretim hayat bilgisi ders kitabı 3. İstanbul: Murat Yay.
- Pamuk, A. (2009). Vatandaş yetiştirme aracı olarak tarih öğretimi: orta öğretim düzeyinde öğretmen, öğrenci ve veli görüşleri (Trabzon-Tunceli örneği) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Pingel, F. (2004). Ders kitaplarını araştırma ve düzeltme rehberi UNESCO (2. bs.). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Sırmatel, Z. & Karaca, A. (1973). İlkokullar için hayat bilgisi ünitelere kaynak kitap 3. İstanbul: Haşmet Matbaası.
- Şahin, İ. (2019). Violation of the Right to Trial within a Reasonable Time in Decisions of the Turkish Constitutional Court. YBHD, s.223-255.
- Şimşek, A. & Çakmakçı, E. (2019). Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Millî Mücadele. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 15 (30), 189-227.
- Toker, M. & Doğançay Çelik, Y. (2006). İlköğretim 3. sınıf hayat bilgisi ders kitabı. Ankara: Bilsa Yay.
- Tüzün, G. (2009). Ders kitaplarında insan hakları II: Tarama sonuçları. İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Uçman, H. (2018). Türkiye’de vatandaşlık anlayışı kuruluşun günümüze. Ankara: Alter Yay.
- Ul, F. & Öztürk, B. (1971). Yeni hayat bilgisi 3. İstanbul: Ulun Yay.
- Üstel, F. (2008). “Makbul vatandaş”ın peşinde, II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi (3. bs.). İstanbul: İletişim Yay.
- Yavuz, E. (2015). Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu Tartışmaları: Erzincan Uygulamaları. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(12), s.163.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (9. bs.). Ankara: Seçkin Yay.